مشاهير الاسلام

مولوي عبدالرحيم منگسي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي سلسلي جو ڪتاب نمبر 125

مشاهير الاسلام

مولوي عبدالرحيم منگسي

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اداري جا حق ۽ واسطا قائم

چاپو پهريون]   [تعداد هڪ هزار

آگسٽ ١٩٨٦ع / ذوالحج ١٤٠٦هه

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

قيمت: -/20 رپيا

ڪور ڊزائين: منصور عالم ابڙو

ISBN 969-405-011-1

هي ڪتاب سردار پرنٽنگ پريس، گاڏي کاتو حيدرآباد ۾ ڇپيو ۽ مهتاب اڪبر راشدي، ڊائريڪٽر انچارج انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي- سنڌ يونيورسٽي، نئون ڪئمپس، ڄام شورو ضلعي دادو سنڌ مان پڌرو ڪيو.

sindhsalamat.com   books.sindhsalamat.com

ناشر طرفان

جيڪڏهن سنڌي زبان جي علم و ادب جي ارتقا تي نظر وجهبي، ته معلوم ٿيندو ته انهيءَ ترقيءَ ۾ اسان جي سنڌ جي ديني عالمن جو وڏو حصو رهيو آهي. هنن رت ست نچوئي اسلاميات جي موضوع تي بي انتها ڪتاب لکيا ۽ سنڌي زبان کي ترقي وٺرايائون. اڄڪلهه سنڌي زبان جو جيڪو مان ۽ شان آهي، انهيءَ جي پيڙهه رکڻ وارا اسان جا اهي سڀاجها عالم ئي آهن.

اسان جي انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ طرفان هروقت اها ڪوشش رهي آهي، ته انهن عالمن جون محنتون ڪتابن جي صورت ۾ ڇپائي، سندن لکڻين کي آها ئي عزت ڏيون، جنهن جا هو حقدار آهن.

مولانا عبدالرحيم منگسيءَ جو شمار سنڌ جي انهن بزرگن ۾ شامل ٿئي ٿو. سندن لکيل هيءَ ڪتاب "مشاهير اسلام" ڇپائي اسان بيحد خوشي محسوس ڪري رهيا آهيون. ۽ اميد اٿئون ته علمي ۽ ديني حلقن ۾ اسان جي هن ڪوشش کي مان ملندو.

(مهتاب اڪبر راشدي)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فهرست

نمبر	عنوان	صفحو
١-	حضرت اويس قرني رضي الله عنه	٥
٢-	حضرت سعيد بن جبير رضي الله عنه	٨
٣-	سلمان فارسي رضہ	١٤
٤-	عبدالله بن عمر رضہ	١٥
٥-	عمر رضہ بن عبدالعزيز	٢٠
٦-	خواجہ حسن بصري	٢٦
٧-	امام شافعي	٢٨
٨-	جنيد بغدادي رحہ	٢٩
٩-	شيخ ابوبڪر شبلي	٣٢
١٠-	امام حنبل	٣٣
١١-	حسين منصور رحہ	٣٦
١٢-	امام غزالي رحہ	٣٨
١٣-	حڪيم عمر خيام	٣٩
١٤-	حضرت شيخ عبدالقادر جيلاني رحہ	٤٣
١٥-	حضرت شيخ ابونجيب سهروردي رحہ	٤٦
١٦-	سلطان صلاح الدين	٤٨
١٧-	خواجہ معين الدين چشتي اجميري	٥٥
١٨-	بختيار ڪاڪي	٥٦
١٩-	خواجہ فريدالدين مسعود گنج شڪر	٥٨

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صفحو	عنوان	نمبر
٥٩	سلطان المشائخ نظام‌الدين اولياءَ	٢٠-
٦١	امير خسرو رحه	٢١-
٦٣	مولانا مخدوم شاهه اسماعيل رحه	٢٢-
٦٧	مخدوم صابر ڪليري	٢٣-
٦٨	بوعلي شاهه قلندر پاني پتي	٢٤-
٦٩	شيخ اڪبر محي‌الدين ابن عربي	٢٥-
٧٠	شيخ بهاؤالدين زڪريا ملتاني رحه	٢٦-
٧١	خواجه حافظ شيرازي	٢٧-
٧٤	سـرمـد	٢٨-
٧٦	سيد احمد بريلوي	٢٩-
٧٧	امام اعظم ابو حنيفه	٣٠-
٧٩	ابوالقاسم منصور فردوسي طوسي	٣١-
٨٢	حڪيم بوعلي سينا	٣٢-
٨٣	حڪيم ابوالقاسم عنصري	٣٣-
٨٣	حڪيم سنائي غزنوي	٣٤-
٨٤	مولانا شمس‌الدين محمد تبريزي	٣٥-
٨٤	اوحدالدين انوري	٣٦-
٨٥	فريد ڪاتب	٣٧-
٨٥	شيخ نظامي گنجوي	٣٨-
٨٦	شيخ ابوالفرح ابن جوزي	٣٩-
٨٦	ظهيرالدين فاريابي	٤٠-
٨٧	امام فخرالدين عمر رازي	٤١-
٨٧	شيخ مجدالدين بغدادي	٤٢-

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نمبر	عنوان	صفحو
٤٣-	شيخ نجم الدين ڪبريٰ	٨٧
٤٤-	شيخ فريدالدين عطار	٨٨
٤٥-	مولانا بهاوالدين رحه	٩٠
٤٦-	مولانا جلال الدين	٩٠
٤٧-	خواجه نصيرالدين طوسي	٩٠
٤٨-	شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي	٩١
٤٩-	مولانا سعدالدين عبدالرحمان جامي	٩٢
٥٠-	شيخ سليم چشتي	٩٢
٥١-	مولانا عرفي	٩٣
٥٢-	ملڪ الشعرا ابوالفيض فيضي فياضي	٩٣
٥٣-	شيخ ابوالفضل	٩٤
٥٤-	ميرزا صائب	٩٤

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منگسي مشاهير اسلام

حضرت اويس قرني رضي الله عنه

هي يمن ملڪ جي هڪڙي قبيلي قرن ۾ پيدا ٿيو. رسول الله صلعم جي اصحابن ۾ ان جو شمار نہ ڪونہ آهي ۽ نڪي رسول الله کي اُن ڏٺو بہ هو. مگر رسول الله صلعم جي زماني ۾ هي هو ۽ مسلمان بہ ٿيو هو. خليفن صاحبن جي زماني ۾ تہ سڀ ان جا چڱيءَ طرح واقف ٿي ويا هئا. حضرت اويس قرني تارڪ الدنيا هو. ان کان پوءِ جيڪو مجذوبن جو فرقو پيدا ٿيو تنهن جون حالتون اويس قرنيءَ جي حالتن سان گهڻو ڪري هڪجهڙيون هيون يا يونان جي مشهور حڪيم ذيوجالينس ڪلبانئن سان ان جون حالتون گهڻو ميان جُلن ٿيون. پيغمبر خدا صلعم ان جي گهڻي تعريف ڪئي هئي ۽ پنهنجن اصحابن کي اُن سان ملاقاتي ٿيڻ جي وصيت فرمائي هئي. جيڪڏهن ائين نہ هجي ها تہ پوءِ شايد هي خيال رهي ها تہ اويس قرني جي زندگيءَ جهڙو ماڻهو شريعت موجب محمود يا ڀلو ٿي سگهي ٿو يا نہ. جيڪا شريعت پيغمبر خدا صلعم جي ذات سان قائم ٿي تنهن ۾ دين ۽ دنيا ٻنهي جي ڀلائي سيکاري وئي ۽ اويس قرنيءَ بابت جيڪي پيغمبر خدا صلعم فرمايو تنهن تي جيڪڏهن خيال ڪيو وڃي ٿو تہ معلوم ٿو ٿئي تہ مجذوبن ۽ صوفين جو جيڪو خيال آهي سو بہ چڱو آهي. بهرحال علمائن ۽ اهل تصوف وارن جي جهڳڙن کان پري رهي فقط تاريخي حيثيت سان ايترو بيان ڪرڻو آهي تہ تابعينن مان جيڪي شخص مجذوبن جي قطار ۾ شمار ڪيا وڃن ٿا تن ۾ حضرت اويس قرنيءَ کي ماڻهو امام سمجهن ٿا. هتي هيءَ ڳالهہ لکڻ بہ بي موقع

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نہ آهي تہ آنحضرت صلعم، اويس قرنيءَ جي زندگي ضرور پسند
ڪئي هئي مگر پاڻ ان تي ڪو عمل ڪونہ ڪيائون ۽ نڪي
پنهنجن اصحابن کي انهيءَ نموني تي هلڻ جي هدايت فرمايائون.
ڇالاءِ تہ اويس قرنيءَ جي علمي برڪت فقط ان تائين يا ان جي
تابعن جي ذات تائين محدود هئي ۽ آنحضرت صلعم جي نائبن جي
روشنيءَ کان لکين ڪروڙين خدا جا بندا فائديمند ٿيندا رهيا.
سمجهو تہ هڪڙو اڃايل ماڻهو ڪنهن نهر تي پهچي رڳو پاڻ
پاڻي پيئي ٿو ۽ پيو پاڻ بہ پيئي ٿو ۽ پنهنجن ساٿين لاءِ پاڻيءَ
جي مشڪ ڀري اچي ٿو. هاڻي جيڪو فرق انهن ٻنهي جي وچ ۾
آهي اوترو ئي محدثن ۽ تصوف وارن يا اهل سلوڪ ۽ مجذوبن
جي وچ ۾ آهي.

مختلف روايتن کي ڇڏي مختصر طرح ڪجهہ احوال ان جو
لکيو وڃي ٿو. حضرت عمر رضہ ۽ حضرت علي رضہ، آنحضرت صلعم
جي فرمودي موجب انهن اويس قرنيءَ سان ملاقات ڪئي جو
عرفات جي جهنگ ۾ اٺ چاريندي ساڻن مليو. ٻنهي صاحبن السلام عليڪم
و رحمة الله چيو. اويس کين سلام جو جواب ڏنو. پاڻ پڇيائون تہ
تون ڪير آهين؟ جواب ڏنائين تہ اٺن جو چاريندڙ ۽ هڪڙي قوم
جو فرد. پاڻ نالو پڇيائون، جواب ۾ چيائين تہ عبدالله. پاڻ
فرمايائون تہ الله جا ٻانها تہ سڀئي آهن، جيڪو ماءُ پيءُ جو نالو
رکيل هجي سو ٻڌاءِ. اويس جواب ڏنو تہ ان سان توهان جو
ڪهڙو مطلب آهي. پاڻ چيائون تہ رسول الله صلعم جيڪي نشان
اسان کي ٻڌايا هئا سي تو ۾ ڏسون ٿا. توهان جي گردن جي هيٺان
اڇو داغ اسان کي پيغمبر جو ئي ڏسيل آهي. جڏهن معلوم ٿيو
تہ اويس قرني اهو ئي آهي تڏهن رسول الله صلعم جي وصيت موجب
انهن ٻنهي اويس قرنيءَ کي چيو تہ تون اسان ٻنهي جي لاءِ
خدا کان مغفرت جي دعا گهر. جڏهن اويس قرنيءَ رضہ، اميرالمومنين
عمر رضہ بن الخطاب ۽ حضرت علي رضہ ابن ابي طالب کي سڃاتو
تڏهن ٽپ ڏئي اٿي بيٺو ۽ انهن کي دعا ڪيائين حضرت عمر رضہ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فرمايو ته اوهين اتي ترسو آهيو توهان جي لاءِ ڪجهه خرچ ۽ ڪپڙا ڪٺي ڪئي ته اچان. اويس قرنيءَ جواب ڏنو ته صوف جي چادر ۽ تهمد (گوڏ جو ڪپڙو) جيڪو مون وٽ آهي سو منهنجي گهٽي ئي وقت لاءِ ڪافي آهي. جٽي ڳنڍل آهي ۽ چار درهم مون کي هينئر مليا آهن جي آئن ڇارڻ جي مزوريءَ جا آهن. آهيو گهٽوئي وقت هي ڪائيندس. اي اميرالمومنين، منهنجي ۽ تنهنجي اڳيان هڪ تمام ڏکيو رستو آهي ان تان اهوئي لنگهندو جو هلڪو سلڪو هوندو. تون هلڪو ٿي پئو (خلافت جي بار کان) خدا توتي رحم ڪري. حضرت عمر رضه هي ٻڌي تمام گهٽو رنو. اويس پنهنجا آٽ هڪلي پنهنجي واٽ ورتي. هتي هيءَ ڳالهه به معلوم ٿئي ٿي ته انهيءَ زماني ۾ مجذوب به محنت ڪري پيٽ پاريندا هئا. خيرات يا گداگري يا ڪنهن ٻئي آسري تي هٿ پير ڍجي وهڻ پوئين وقت جي ايجاد آهي. جڏهن هي ٻئي بزرگ اويس سان ملڻ ويا هئا تڏهن هو نماز پڙهي رهيو هو. ان مان معلوم ٿو ٿئي ته مذهبي پابندين کان پاڻ کي جدا ڪري رکڻ ۾ به اڳئين وقت جي مجذوبن ۾ ڪونه هو. اويس کان ڪنهن پڇيو ته تنهنجا ڏينهن ڪيئن ٿا گذرن. جواب ڏنائين ته صبح کان شام تائين ۽ شام کان صبح تائين خدا جو حمد ۽ تعريف ڪريان ٿو. وڌيڪ مون جهڙي ماڻهوءَ جو ڪهڙو حال ٿو پڇين جو صبح کي شام تائين پهچڻ جي به آميد نٿو رکي ۽ نڪي شام کان صبح جي آميد رکي ٿو. مومن جي لاءِ موت جو خيال اهڙو آهي جو هو ڪابه خوشي ويجهو اچڻ نٿو ڏئي. ۽ هيئن به فرمايائين ته امربالمعروف ۽ نهي عن المنڪر کان وڌيڪ مومن کي ڪابه ٻي شيءِ وڌيڪ پياري نه هئڻ گهرجي.

هن جا ڪپڙا هميشه سيرا ۽ ڦاٽل رهندا هئا. ڪٿي ڪو سڙيل سڪل ماني جو ٽڪر ان کي ملي ويندو هو ته هو اهو ڌوئي کائي ڇڏيندو هو. پيغمبر صلعم جي وفات کان پوءِ جيڪي خاص ماڻهو ان جا واقف ٿيا تن جي هو وڏي عزت ڪندو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو نه ته عام طرح ان کي چريو سمجهندا هئا.

هرم ابن حيان رضہ کان روايت آهي ته گهڻي ڳولها کان پوءِ هُن اويس رضہ کي فرات نديءَ جي ڪناري تي وضو ڪندي ڏٺو ۽ ان جي شڪل صورت مان ان کي سڃاتائين. اويس سلام جو جواب ته ڏنو مگر هٿ ملائڻ کان انڪار ڪيائين. گهڻي دير کان پوءِ ٻنهي ۾ گفتگو جو سلسلو جاري ٿيو. گهڻين ئي نصيحتن کان پوءِ نيٺ اويس رضہ آيت وَ ما خلقنا السماوات والارض وَما بينهما لا عبين ماخلقنا هما الا بالحق الیٰ قوله العزيزالعليم پڙهي ۽ هڪ دانهن وٺي ڪيائين. ٿوريءَ دير تائين بيهوشيءَ جي حالت ۾ رهيو. تنهن کان پوءِ چوڻ لڳو ته ابن حيان تنهنجو پيءُ مري ويو ۽ تون به سگهوئي مرندين ۽ جنت ۾ ويندين يا دوزخ ۾، آدم ۽ حوا جو به انتقال ٿيو. نوح، ابراهيم، موسیٰ، داؤد عليهم السلام وفات ڪئي. آنحضرت صلي الله عليہ وسلم نہ وفات ڪئي. خليفي پهرئين ۽ خليفي ٻئي به انتقال ڪيو. منهنجي وصيت توکي هيءُ آهي ته ڪتاب الله (قرآن مجيد) تي عمل ڪر، موت کي ياد رک، پاڻ به ڏج ۽ ٻين کي به ڊيڄاريندو رهہ. حضرت عمر رضہ جي زماني ۾ هي غزوات ۾ به شريڪ ٿيندو هو. غازين جي خدمت ۽ انهن جي مدد جي لاءِ انهن سان گڏ رهندو هو. آذربائجان کان موٽندي واٽ تي مري ويو. مگر خبر نٿي پوي ته هيءَ ڳالهہ ڪيتري قدر صحيح آهي. جنگ صفين ۾ حضرت علي رضہ جي فوج ۾ به هي هو ۽ اتي شهيد ٿيو.

حضرت سعيد بن جبير رضہ الله تعاليٰ عنہ

هن کي حضرت عبدالله بن عباس ۽ حضرت عبدالله بن عمر رضہ جي شاگرديءَ جو فخر حاصل هو. ابن عباس هڪڙي ڏينهن ان کي چيو ته تون ماڻهن کي حديثون ٻڌائيندو رهہ. جواب ڏنائين ته اوهان جي هوندي مون کان اهو ڪم ٿي ڪين سگهندو. ابن عباس رضہ چيس ته هيءَ ته الله تعاليٰ جي عين نعمت آهي جو آءٌ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موجود آهيان. جيڪڏهن توڪان ڪنهن ڳالهه جي غلطي ٿيندي ته آءٌ ان جي اصلاح ڪري ڇڏيندس. پنهنجي استاد ابن عباس جي سامهون فتويٰ ڏيڻ جي جرأت ڪري نه سگهندو هو. جڏهن ابن عباس جي اکين جي روشنائي گم ٿي ويئي ۽ فتويٰ لکڻ کان معذور ٿي پيو تڏهن ابن عباس گهڻو خفي ٿيو. منهنس خفگيءَ جو سبب هي هو تہ آءٌ هينئر معذور ٿي پيو آهيان ۽ پوري طرح اصلاح ڪري نٿو سگهان. جيڪڏهن تون اهو ڪم اڳي ئي هٿ ۾ ڏنين ها تہ فتويٰ لکڻ ۾ توکي هينئر گهڻو مهاورو ٿي پوي ها. سعيد بن جبير کي سڀني قسم جي مسئلن جي پوري پوري واقفيت هئي. جيئن ته حنيف رضہ فرمائي ٿو تہ تابعين ۾ طلاق جي مسئلن ۾ سعيد بن المسيب ۽ حج جي مسئلن ۾ عطا ۽ حرام ۽ حلال ۾ طائوس ۽ تفسير ۾ مجاهد ماهر هئا. مگر اهي فضيلتون هڪ سعيد بن جبير ۾ گڏ هيون. امام احمد حنبل فرمائي ٿو تہ سعيد بن جبير رضہ تہ قتل ڪيو ويو، مگر هينئر سڄي دنيا جا ماڻهو ان جي علم جي طرف محتاج آهن. شروعات ۾ هي عبدالله بن عتبہ بن مسعود جو ڪاتب ٿي رهيو تنهن کان پوءِ ابي برده بن موسيٰ اشعري رضہ وٽ بہ انهيءَ ڪم تي رهيو. محمد بن حبيب کان روايت آهي تہ سعيد بن جبير رضہ جڏهن اصفهان ۾ هو تڏهن آئي ڪڏهن حديثون بيان ڪندو هو ۽ جڏهن ڪوفي ۾ آيو تڏهن اتي گهڻو ڪري حديثون بيان ڪرڻ لڳو. جڏهن ماڻهن ان جو سبب پڇيو تڏهن چيائين تہ ماڻهوءَ کي پنهنجو ساز ۽ سامان اتي پکيڙي رکڻ گهرجي جتي ان جا خواستگار هجن ۽ علم ۽ هنر اتي ظاهر ڪرڻ گهرجي جتي ان جا قدردان هجن. عبدالرحمان جڏهن عبدالملڪ تي چڙهائي ڪئي، تڏهن سعيد بن جبير رضہ عبدالرحمان سان گڏ هو. جڏهن عبدالرحمان مارجي ويو ۽ ان جي ساٿين کي شڪست پهتي تڏهن هو ديرجماجم کان پڇي، مڪي ۾ اچي پهتو. اتي جو گورنر انهن ڏينهن ۾ عبدالله بن خالد قسري هو، تنهن ان کي گرفتار ڪري اسماعيل بن واسط سان گڏ حجاج

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بن يوسف ڏي ڏياري موڪليو جو عبدالملڪ جي طرفان سيني گورنرن
جو اعليٰ آفيسر هو. جڏهن هي حجاج وٽ پهتو تڏهن ان پڇيس
تنهنجو نالو ڇا آهي؟ چيائين ته سعيد بن جبير. تنهن تي حجاج
چيو ته ائين نه بلڪ شقي بن ڪسير. پاڻ جواب ڏنائينس ته منهنجي
ماءُ، منهنجي نالي جي بنسبت توکان وڌيڪ واقفيت واري هئي.
هُن چيو ته تون ۽ تنهنجي ماءُ ٻئي بدبخت آهيو. تنهن تي فرمايائين
ته غيب جو ڄاڻندڙ ٻيو شخص آهي، توکي اسان ماڻهن جي بدبختيءَ
جي ڪهڙي خبر پئي. تنهن تي چيائين ته آءٌ توکي دنيا جي عوض
دوزخ ۾ موڪليندس. پاڻ جواب ڏنائين ته جيڪڏهن آءٌ ڄاڻان
ها ته تو ۾ ايتري طاقت آهي ته پوءِ آءٌ توکي پنهنجو معبود ڪري
بنايان ها. حجاج چيو ته هاڻي ٻڌاءِ ته محمد صلعم جي بنسبت تون
ڇا ٿو چوين؟ فرمايائين ته هو نبي الرحمة ۽ امام الهديٰ آهي. وري
پڇيائين ته ٻڌاءِ ته حضرت علي رضه جنت ۾ آهي يا دوزخ ۾؟
پاڻ فرمايائين ته آءٌ جنت ۾ داخل ٿي سيني ماڻهن کي سڃاڻان
ته پوءِ ٻڌائي سگهندس. وري پڇيائين ته پين خليفن جي بنسبت
تنهنجي ڪهڙي راءِ آهي. پاڻ فرمايائين ته "لست عليكم بوكيل"
هن ظالم وري پڇيو ته ٻڌاءِ ته تنهنجي سمجهه ۾ خليفن ۾ ڪهڙو
چڱو هو ۽ آهي. جواب ڏنائين ته جيڪو الله تعاليٰ کي راضي رکي.
پڇيائين ته ڪنهن الله تعاليٰ کي راضي رکيو. جواب ڏنائين ته
اها ڳالهه خدا ٿو ڄاڻي. حجاج چيس ته تون منهنجي ڳالهه جي
تصديق ڪر. جواب ڏنائين ته آءٌ توکي ڪوڙو نه چوندس. وري
پڇيائينس ته ڪهڙو سبب آهي جو تون کلين نٿو؟ جواب ڏنائينس
ته اها مخلوق ڪهڙي طرح کلي جو انهي مٽيءَ مان پيدا ٿي
آهي جنهن کي باهه ساڙي ٿي ڇڏي. حجاج چيو ته اسين ماڻهو ته کلون
ٿا. فرمايائين ته سيني جون دليون هڪجهڙيون ڪين آهن. تنهن کان
پوءِ حجاج جواهر گهرائي ان جي آڏو آڻي رکيا. پاڻ فرمايائين ته
جيڪڏهن هي شيون قيامت جي خوف کان ڪڏ ڪيون ويون آهن
ته چڱو نه ته انهيءَ ڏينهن جي پريشاني اهڙي ڏيندي جو کير

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيارينڌڙ ماءُ پنهنجي ڪير پيئنڌڙ ٻار کي به وساري ڇڏيندي. تنهن کان پوءِ حجاج عود ۽ نائي (ٻن قسمن جا واڄا) گهرايا. جڏهن هي ٻئي وڄايا ويا تڏهن سعيد بن جبير رضه روئي ڏنو. حجاج چيو تي هي شيون ته فرحت ۽ سرور پيدا ڪنديون آهن، جنهن کان خوش ٿيڻ گهرجي، تون روئين ڇو ٿو؟ فرمايائين ته هي فرحت ۽ سرور جون شيون نه آهن بلڪ ڏک ۽ درد جون سامان آهن. پڇيائين ته اهو ڪهڙيءَ طرح؟ فرمايائين ته، جنهن وقت هي واڄو وات سان وڄايو ويو تڏهن ان جو آواز ٻڌندي ئي مون کي نفخ سور ياد اچي ويو. جنهن جي ڦوڪڻ سان آسمان ذرا ذرا ٿي اڏامي ويندو. اهو ڏينهن نهايت پريشانيءَ جو آهي جنهن کان ٻچڻ جي جاءِ ڪانهي، ۽ هي واڄو عود جي ڪاٺيءَ ۽ آندي مان ٺاهيو ويو آهي. عود هڪڙي وڻ جي ڪاٺي آهي جا بي وقت وڍي وئي آهي ۽ اجائي ڪم آندي وئي آهي. آنڊو ٻڪريءَ جي بدن جو ڀاڱو آهي. جنهن سان گڏ هوءَ قيامت جي ڏينهن فرياد ڪندي ايندي. هن نصيحت تي حجاج ڪو ڌيان ڪونه ڏنو ۽ چيائين ته، سعيد تنهنجي لاءِ خرابي آهي. پاڻ ان جي جواب ۾ فرمايائين ته جنهن ماڻهوءَ کي جهنم کان ڇڏائي بهشت ۾ داخل ڪيو ويو هجي تنهن لاءِ ڪابه خرابي ڪانه آهي. وري چيائين ته اي سعيد جڏهن تون ڪوفي ۾ آيو هئين تڏهن عربن کان سواءِ اتي ٻيو ڪوبه ڪونه هو ۽ مون توکي اتي جو امام بڻايو باوجوديڪ اها ڳالهه گهڻن ماڻهن کي ناپسند هئي. وري چيائين ته ڇا هي منهنجو توتي احسان ڪونه آهي جو مون توکي ڪوفي جو قاضي مقرر ڪيو هو ۽ جڏهن اتي جي ماڻهن گهڻو شورشر ڪيو ۽ چيائون ته قضا جي لاءِ ڪو ٻيو عرب هئڻ گهرجي. تڏهن مون ابو برده بن موسيٰ اشعري رضه کي قاضي مقرر ڪري ان کي حڪم ڏنو ته سعيد بن جبير رضه جي صلاح کان سواءِ ڪنهن به مقدمي جو فيصلو نه ڪج. پاڻ فرمايائين ته بيشڪ. وري چيائين ته منهنجا صحبتي سڀ عرب جا سردار هئا جن ۾ مون توکي به

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جاءِ ڏني. وري چيائين ته جڏهن تون پهريون پيرو مون وٽ آيو هئين تڏهن مون توکي هڪ لک درهم حوالي ۾ ڏنا ته فقيرن ۽ مسڪينن کي خرچ لاءِ ڏئي ڇڏج. جنهن جو حساب ڪتاب مون اڄ تائين توکان ڪونه ورتو. پوءِ ڪهڙو سبب آهي جو تو اسان جي ماڻهن جي مخالفت ڪئي. پاڻ فرمايائين ته آءٌ عبدالرحمان بن محمد جي بيعت ڪري چڪو هوس. هُن ڪاوڙ ۾ اچي چيو ته ڇا عبدالملڪ جي بيعت اڳ ئي تنهنجي ڪنڌ تي ڪانه هئي؟ ائين چئي پوءِ هن جواب جو انتظار ڪونه ڪيو ۽ چيائين ته اي سعيد ٻڌاءِ ته آءٌ ڪهڙي طرح توکي قتل ڪريان؟ پاڻ فرمايائين ته جيڪا حالت تون پنهنجي لاءِ پسند ڪرين، ڇا لاءِ ته جنهن حالت ۾ تون مون کي قتل ڪندين تنهن ساڳيءَ حالت ۾ نيٺ تون به قتل ٿيندين. وري پڇيائينس ته ڇا تون معافي گهرين ٿو؟ فرمايائين ته معافي ته فقط الله جي طرف آهي، تنهنجي اڳيان نه ڪا معافي آهي ۽ نه پيو ڪو عذر آهي. تنهن کان پوءِ حجاج ان جي قتل جو حڪم ڏنو ۽ هي ان جي مجلس مان کلندو ٻاهر نڪتو. حجاج کي ان کلڻ جي خبر ڏني ويئي. جنهن ان کي وري گهرائي پڇيو ته ڇو ٿو کلين؟ جواب ڏنائين ته مون کي تنهنجي جرأت ۽ خدا جي تحمل ۽ بردباريءَ تي تعجب لڳي ويو ۽ انهيءَ ڪري کل به اچي ويئي. تنهن کان پوءِ جڏهن هن کي قتل ڪرڻ لاءِ ليٽايو ويو تڏهن چيائين ته ”انی وجهت وجهی للذی فطرالسماوات والارض حنيفا وما انا من المشرڪين.“ حجاج حڪم ڏنو ته هن جو منهن قبلي جي طرف کان ڦيرائي ڇڏيو. تڏهن وري فرمايائين ته ”اينما تولو فثم وجه الله.“ وري چيائين ته هن کي اونڌي منهن ليٽايو. تڏهن وري پاڻ پڙهيائين ته ”منها خلقناکم و فيها نعيدکم و منها نخرجکم تارة اخری.“ جڏهن حجاج ذبح ڪرڻ جو حڪم ڏنو تڏهن فرمايائين ته، اي حجاج هي مون کان وٺ ۽ ان سان گڏ قيامت جي ڏينهن مون سان ملاقاتون ڪندين، اها شيءِ هي آهي ”اشهد ان لااله الا الله وحده لاشريڪ له و اشهد ان محمدا عبده و رسوله“

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن هي ذبح ڪيو ويو تڏهن ان جي بدن مان تمام گهڻو خون جاري ٿيو. حجاج طبيبن کي گهرائي پڇيو ته هن جي بدن مان ڇو هيترو خون جاري ٿيو آهي. هن کان اڳ جيڪي به ماڻهو ڪُٺا ويا آهن تن مان ڪنهن هڪڙي جي بدن مان به ايترو خون ڪڏهن ڪونه نڪتو آهي. طبيبن جواب ڏنو ته خون روح جي ماتحت يا تابع آهي. جيڪي ماڻهو اڳ ڪُٺا ويا آهن، تن جو روح خوف جي ڪري اڳي ئي نڪري ويو هو انهي ڪري انهن مان رت به گهٽ نڪتو ۽ هن کي ڪو خوف ڪونه هو انهيءَ ڪري ان جو روح رت سان شامل هو ۽ انهيءَ ڪري خون به گهڻو نڪتو آهي. سعيد بن جبير رضه ذبح ٿيڻ وقت حجاج جي لاءِ بد دعا گهري هئي ته يا الله مون کان پوءِ هن کي ڪنهن جي قتل ڪرڻ جي طاقت نه ڏج. اتفاق سان ائين ئي ٿيو. شعبان سنه ٩٥هه ۾ ٤٩ ورهين جي عمر ۾ واسط جي شهر ۾ ان جي شهادت ٿي ۽ هو اتي ئي دفن ڪيو ويو ۽ حجاج انهيءَ سال رمضان جي مهيني ۾ مري ويو ۽ هن کي اهو موقعو ئي ڪونه مليو جو ٻئي کي قتل ڪري. حسن بصري رضه کي جڏهن سعيد بن جبير رضه جي قتل جي خبر پئي تڏهن هُن به حجاج لاءِ بد دعا ڪئي. فرمايائين ته جيڪڏهن روءِ زمين جا ماڻهو هن قتل ۾ شريڪ هجن ها ته الله تعاليٰ انهن سڀني کي اونڌي منهن ڀر دوزخ ۾ وجهي ها.
جڏهن حجاج بيمار ٿيو ۽ مرڻ کي ويجهو ٿيو تڏهن اڪثر بيهوش ٿي ويندو هو ۽ جڏهن هوش ۾ ايندو هو تڏهن اوچتو وٺي دانهن ڪندو هو ته ”مالي والسعيد بن جبير رضه“ جڏهن ماڻهن ان جو سبب ڪائنس پڇيو ته ڇو هن طرح دانهون ٿو ڪرين؟ تڏهن چيائين ته آءٌ ڏسان ٿو ته سعيد بن جبير منهنجو ڪپڙو جهلي چوي ٿو ته اي الله جا دشمن، تو مون کي ڪهڙي ڏوهه ۾ قتل ڪيو هو؟

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سلمان فارسي رضه

هي اصل ايراني نسل جو هو. مسلمان ٿيڻ کان اڳ هن جو نالو مايه هو. بيان ڪيو وڃي ٿو ته هي اصفهان جي پسگردائي جي هڪڙي ڳوٺ ۾ هڪڙي ڪڙمي ماڻهوءَ جي گهر پيدا ٿيو هو. هڪڙي ڏينهن هو عيسائين جي ديول يا گرجا وٽان اچي لنگهيو ۽ عيسائين جي نماز جو نمونو هن کي پسند اچي ويو تنهن تي هن پڇا ڪئي ته هن مذهب جو مرڪز يا هيڊڪوارٽر ڪٿي آهي. سيئني هن کي ٻڌايو ته شام ۾ آهي جنهن ڪري هي شام ڏي روانو ٿي ويو ۽ هڪڙي شامي قافلي سان گڏجي شام ملڪ ۾ اچي پهتو جتي هڪڙي پادريءَ جي خدمت ۾ رهڻ لڳو. ان جي مرڻ کان پوءِ پيو هڪڙو تمام چڱو پادري ان جي جاءِ تي ويٺو. هڪ پيري هن پادري ان کي چيو ته اڄڪلهه سچاپچا مذهبي پيشوا ناپيد آهن فقط موصل ۾ هڪڙو شخص آهي جنهن سان ملي تون گهڻو خوش ٿيندين. جنهن ڪري هو پهريائين موصل ۾ آيو ۽ موصل کان پوءِ وري نصيبين، نصيبين کان عموريه ۽ عموريه جي پادري پنهنجي مرڻ وقت ان کي وصيت ڪئي ته ”هڪ پيغمبر پيدا ٿيڻ وارو آهي. جيڪڏهن تون ان سان ملندين ته پوءِ توکي دين جو رستو چڱيءَ طرح حاصل ٿيندو. مطلب ته هي مذهبي جوش ۽ شوق ۾ ڪنهن رهبر ڪامل جي ڳولا ۾ گهڻي مدت تائين سرگردان ڦرندو رهيو. انهي وچ ۾ ڪنهن ظالم هن کي پڪڙي پنهنجو غلام ڪري بنايو ۽ نيٺ مديني ۾ هڪڙي يهودي وٽ هي وڪجي آيو. جڏهن آنحضرت صلعم جن هجرت ڪري مديني ۾ آيا تڏهن آتي هيءَ آنحضرت صلعم جن سان اچي مليو ۽ مسلمان ٿي پيو. مسلمانن پاڻ ۾ ڦوڙي ڪري انهي يهوديءَ کان هن کي آزاد ڪرائي ڇڏيو.

هي وڏو صاحب علم ۽ تجربيڪار ماڻهو هو. خندق جي غـزوه ۾ هن جي ئي صلاح سان خندق کوٽي وئي هئي. خندق

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪوڻ وقت انصارن ۽ مهاجرن ۾ اگرائيءَ جو خيال پيدا ٿيو تڏهن هرهڪ ڌر هن کي پاڻ مان شامل ڪرڻ گهريو. آنحضرت صلعم جن فرمايو ته هي نڪي انصارن مان آهي ۽ نڪي مهاجرن مان آهي، هي منهنجي اهل بيت مان آهي. مسلمانن ۾ هن جي وڏي عزت ۽ درجو آهي. هن کي سُني ۽ شيعا ٻئي هڪجهڙو مڃين ٿا. هي وڏي قناعت وارو، رحمدل، فياض، زاهد ۽ نوڙت وارو ماڻهو هو. هي پڇاڙيءَ جي وقت ۾ مداين شهر جو امير هو ۽ بيت المال مان هن کي چار پنج هزار درهم ملندا هئا جي سڀ فقيرن کي ورهائي ڏيئي ڇڏيندو هو ۽ پنهنجي گذران لاءِ کجور جي پنن مان ڇٽابون يا ٽڪرون ٺاهي ان مان خرچ ڪندو هو ۽ جهنگ مان جلائو ڪاٺيون آڻي وڪڻندو هو. حضرت عيسيٰ عليہ السلام وانگر هن به پنهنجو گهر ڪڏهن ڪونه ٺاهيو.

هڪ ڀيري جڏهن هي مداين جو حاڪم يا گورنر هو تڏهن هڪڙي ماڻهوءَ ان کي چيو ته هيءَ بوجو يا بار منهنجي گهر تائين پهچائي اچ ته توکي سزوري ڏيان. جڏهن هيءَ اهو بوجو کنيو پئي ويو تڏهن ماڻهن انهي شخص کي چيو "ته هي ماڻهو ته هن ملڪ جو امير آهي. جنهن تي هن ماڻهوءَ ان کان معافي گهري بوجو لاهڻ لاءِ عرض ڪيو. سلمان رضہ چيو ته ڪجهه به هجي هي بوجو تنهنجي گهر تائين ضرور پهچائيندس". هن موقعي تي مولانا يعقوب عدسہ ديوبند جي بانيءَ جو قصو به ياد اچي ويو آهي. هن کان به ڪنهن مسافر پنهنجي گنڙي ريلوي اسٽيشن تائين کڻائي هئي. جڏهن ماڻهن وات تي ان کي سڃاتو تڏهن انهي کم کان روڪيائون .مگر هن ڪنهن جي به ڪانه ٻڌي.

عبدالله بن عمر رضہ

پيدائش هجرت کان ڏهه ورهيه اڳ ۽ وفات سنہ ٧٣ هہ ۽ سنہ ٨٦ هہ جي وچ ۾. حضرت عبدالله رضہ رسول الله صلعم جو صحابي هو ۽ منهنجي سمجهہ ۾ ان جو درجو تمام اعليٰ آهي. چيو وڃي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تو ته نابالغيءَ جي وقت ۾ ئي پنهنجي پيءُ حضرت عمر رضہ جي ايمان آڻڻ کان اڳ هن آنحضرت صلعم تي ايمان آندو هو. مگر هن ڳالهه ۾ ته ڪوبه شڪ ڪونهي ته هن ٻاراڻي وقت ۾ ئي ايمان آندو هو ۽ حضرت عمر رضہ کان اڳ ئي هن مديني جي هجرت ڪئي هئي. آنحضرت صلعم جي صحبت ۾ هن مديني منور ۾ تربيت حاصل ڪئي ۽ گهڻن ئي غزواتن ۾ هي شامل رهيو.

پهرياڻين پهرياڻين هي غزوه خندق ۾ شامل رهيو. جنهن وقت ان جي عمر پندرهن ورهين جي هئي، ان کان اڳ جنگ بدر ۽ جنگ عهد ۾ به هن شامل ٿيڻ گهريو ٿي مگر آنحضرت صلعم جن ان کي منع ڪئي هئي. انهي ڪري ئي حضرت عمر بن عبدالعزيز خليفه بنواميه جي هي راءِ هئي ته پندرهون سال جواني ۽ ٻاراڻي حالت جي حد آهي ۽ انهي ڪري ئي هو گورنرن کي حڪم ڏيندو هو ته پندرهن ورهين کان گهٽ عمر جا ڇوڪرا عيال ۾ داخل آهن ان کان اڳ انهن جو وظيفو جدا بيت‌المال مان مقرر نه ڪيو وڃي. عبدالله بن عمر رضہ مڪي جي فتح ۾ شامل هو ۽ انهي ڳالهه تي هو فخر ڪندو هو. هي صاحب علم ۽ حد درجي جي سنت جو تابعدار هو. رياڪاريءَ کان هو بلڪل گوشو ڪندڙ هو. هن ۾ زهد ۽ بي پرواهي ۽ قناعت بلڪل گهڻي هئي. فياض، نوڙت، سچ چوڻ ۽ پنهنجي نفساتي خواهشن کي روڪڻ اهي سڀ عمديون صفتون ان ۾ موجود هيون.

هي شهزادو هو ۽ آنحضرت صلعم جي زماني ۾ لڙاين ۾ برابر شريڪ رهي چڪو هو ۽ مهاجرن ۾ ان جي وڏي عزت هئي. انهي هوندي به حضرت عثمان رضہ جي شهادت کان پوءِ جڏهن فتني ۽ فساد جو زمانو شروع ٿي ويو تڏهن هن ملڪي معاملن کان پاڻ کي بلڪل جدا ڪري ڇڏيو. نه فقط ايترو ڪيائين پر جنگ ۾ ڪنهن جي به طرفداري نه ڪيائين بلڪ بااثر ماڻهن ان کي پنهنجو بادشاه بنائڻ به گهريو ٿي مگر هي انڪار ڪندو رهيو. جڏهن ماڻهو ان کي تمام گهڻو ويڙهي ويندا هئا تڏهن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فرمائيندو هو تہ جيڪڏهن سيني اسلامي ملڪن جا رهاڪو مونکي پنهنجو خليفو بنائيندا تہ مون کي انڪار ڪونہ آهي مگر جيڪڏهن ڪنهن هڪ ماڻهو بہ منهنجي خلافت کان انڪار ڪيو تہ پوءِ آءٌ خلافت قبول نہ ڪندس ۽ ڪڏهن هيئن نہ چوندو هو تہ جيڪڏهن ٻي ڪافر بہ منهنجي خلافت کان منڪر ٿيندا تہ تڏهن بہ آءٌ خلافت پسند نہ ڪندس.

هي حضرت علي ڪرم الله وجهہ ۽ امير معاويہ جي لڙاين کي ناپسند ڪندو هو. انهن مان ڪنهن سان هي شامل ڪونہ ٿيو. مگر حضرت علي رضہ کي هي معاويہ کان وڌيڪ بهتر سمجهندو هو. خود ان جي قول مان. انهيءَ ڳالهہ جو پتو لڳي ٿو: جيئن تہ هڪ روسرء جندل جي هنڌ جڏهن معاويہ ۽ حضرت علي رضہ وچم لڙائي لڳي تڏهن معاويہ هڪڙي اُٺ تي چڙهي نڪتو ۽ چيائين تہ ”ڪير آهي جو خلافت جي خواهش ٿو ڪري يا ان جي طرف پنهنجو گردن اوچو ڪري ٿو“ تڏهن منهنجي دل ۾ آيو تہ ان کي چوان تہ ”خلافت جي خواهش ان کي آهي جنهن توکي ۽ تنهنجي پيءَ کي موچڙا هڻي اسلامي جماعت ۾ داخل ڪيو هو. مگر ڪنهن ٻئي خيال اٿين چوڻ کان مون کي روڪي وڌو.

مڪي جي فتح واري ڏينهن جنهن ۾ حضرت عبدالله بن عمر رضہ بہ شامل هو. تنهن ۾ معاويہ ۽ ان جو پيءُ ڪافرن جي لشڪر ۾ هوا ۽ مسلمانن جي تلوارن کان ڊڄي انهن پنهي ايمان آندو هو. انهي ڳالهہ مان هي ڳالهہ بہ پڌري ٿي ٿئي تہ عبدالله بن عمر رضہ مڪي جي فتح ڪندڙن ۾ پنهنجو شامل هئڻ پنهنجي لاءِ ڪيترو نہ شرف جو سبب سمجهندو هو.

عبدالله بن عمر رضہ کي ٻين مسلمانن وانگر بيت المال مان گهڻو ئي ڪجهہ ملندو هو مگر هو سڀئي خرچ ڪري ڇڏيندو هو. پاڻ هميشه سادو کائيندو هو ۽ اهو بہ پيٽ پري ڪين کائيندو هو. هڪڙو ماڻهو ان وٽ چورن (مليدو) کڻي آيو تڏهن فرمايائين تہ چورن جي ضرورت ان کي کهڙي آهي جو پيٽ پري ماني

به نٿو ڪائي. ان جي زهد جو هي حال هو جو هڪ ڀيري ان کي شيشي جي گلاس ۾ پاڻي ڏنو ويو تڏهن هُن انهيءَ گلاس ۾ پاڻي پيئڻ کان انڪار ڪيو ۽ جڏهن ڪاٺ جي پيالي ۾ پاڻي آڻي ڏنائونس تڏهن اهو قبول ڪيائين. پاڻ فرمائيندو هو ته جيڪڏهن آءٌ خلافت قبول ڪريان ها پوءِ جيڪڏهن ڪو مشرڪ به ان جي مخالفت ڪري ها ته ان کي قتل ڪيو وڃي ها. قوم جي بهبوديءَ لاءِ هڪڙي ماڻهوءَ جو قتل ٿيڻ ڪا وڏي ڳالهه ڪانه آهي مگر آءٌ ته اها ڳالهه پسند نٿو ڪريان يعني آءٌ ان کي به زهد جي خلاف سمجهان ٿو ته هڪڙي ماڻهوءَ جي قتل ٿيڻ کان پوءِ دنيا منهنجي لاءِ ٿي پوي. هڪ ڀيري پاڻ تمام حيرت ۾ پنهنجي هوڻ چئي رهيو هو ته ”ماڻهو پنهنجي ڪنڌ تي تلوارون رکي هڪٻئي کي قتل ڪري رهيا آهن ۽ انهيءَ حالت ۾ هُو هيئن به چئي رهيا آهن ته اي ابن عمر هٿ ڏي اسين تنهنجي بيعت ڪنداسون.

فتني فساد واري زماني ۾ جيڪو امير ايندو هو تنهن جي پٺيان نماز پڙهندو هو ۽ زڪوات به ان کي ئي ادا ڪري ڏيندو هو. حجاج جهڙي ظالم جي پٺيان به نماز پڙهندو هو مگر جڏهن هو نماز جي وقت ۾ ديــر ڪرڻ لڳو تڏهن ان جي پٺيان نماز پڙهڻ ڇڏي ڏنائين ۽ ان سان گڏ آهو شهر به ڇڏي ڏنائين. فتني فساد کان گهڻو ڀڄندو هو. جڏهن يزيد بن معاويه جي لاءِ ماڻهن کان زوريءَ بيعت وٺڻ ۾ اچڻ لڳي تڏهن پــاڻ فرمايائين تــه ”جيڪڏهن هي خير آهي ته اسين راضي آهيون ۽ جيڪڏهن بد آهي ته صابر يعني صبر ڪندڙ آهيون. مگر انهي هوندي به جڏهن عمرو بن عاص معاويه جو پيغام وٽس آندو ته يزيد جي بيعت تي توهين به راضي ٿيو ۽ انهي ڪري اوهان کي ايتري قدر جائداد ۽ ملڪيت لکي ڏني ويندي جو توهان کي ۽ توهان جي اولاد کي ڪنهن جي به محتاجي ڪانه رهندي. تڏهن هي ڳالهه ٻڌي ڪيس ڪاوڙ اچي ويئي ۽ چيائينس ته مون وٽان نڪري وڃ ۽ وري

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون وٽ نہ اچي. منهنجو دل توهان جي دينار ۽ درهم لاءِ ڪونہ آهي. منهنجي سموري خواهش هيءَ آهي تہ آءٌ جڏهن دنيا کي ڇڏيان تڏهن منهنجو هٿ پاڪ ۽ صاف رهي.

قرآن پاڪ جي حڪم موجب تہ ”اي لوڪو! جيستائين توهين انهن شين مان خرچ نہ ڪندؤ جي توهان کي پياريون آهن تيستائين نيڪيءَ کي نہ پهچندؤ (آل عمران – ع ۱۰، پاره ۴)

پاڻ عمديون ۽ وڻندڙ شيون خيرات ڏئي ڇڏيندو هو. سندس غلامن هيءَ حالت ڏسي پنهنجي آزاد ٿيڻ جي لاءِ عبادت و زهد ۽ تقويٰ شروع ڪري ڏني انهيءَ لاءِ تہ عبدالله ابن عمر رضہ کي سندن عادتون پسند اچن ۽ هنن کي آزادي نصيب ٿئي. ڪيس ماڻهن چيو تہ ”توهان جا غلام توهان مان ٺڳي ٿا ڪن“ فرمايائين تہ ”جو ماڻهو خدا جي لاءِ مون مان ٺڳي ٿو ڪري تنهن جي ٺڳيءَ ۾ آءٌ اچي وڃان ٿو“ باوجود گهڻي علم ۽ انڪساريءَ جي بہ سنت جي تابعداري يا پيرويءَ ۾ هو ڪنهن جو بہ خوف نہ رکندو هو. مثلاً آنحضرت صلعم جي وقت ۾ خط جي پيشاني تي پهريائين لکندڙ پنهنجو نالو لکندو هو ۽ پوءِ جنهن ڏي خط لکيو ويندو هو تنهن جو نالو لکڻ ۾ ايندو هو. ايران ۾ هي رواج هوندو هو خط لکندڙ پڇاڙيءَ ۾ پنهنجو نالو لکندو هو ۽ هيءَ هڪ تعظيم ڏيڻ جو نمونو هوندو هو. بنواميہ جي بادشاهن جي دربار ۾ بہ اهو رواج قائم ٿي ويو هو، مگر حضرت ابن عمر رضہ ان جو پابند ڪونہ رهيو. هڪ ڀيري هُن خليفي عبدالملڪ بن مروان کي خط لکيو تڏهن ماڻهن ان کي چيو تہ عبدالله ابن عمر رضہ اوهان جي نالي کان اڳ پنهنجو نالو لکي ٿو. تڏهن عبدالملڪ جواب ڏنو تہ عبدالله ابن عمر رضہ جي ايتري مهرباني بہ غنيمت آهي. هڪ ڀيري حجاج بن يوسف مسجد جي ممبر تي ويهي ماڻهن کي ملڪي معاملات سمجهائي رهيو هو تہ ايتري ۾ شام جي نماز جو وقت اچي ويو تڏهن حضرت عبدالله رضہ، حجاج کي چيو تہ نماز جو وقت ٿي ويو آهي هاڻي ويهي رهہ. ٽي ڀيرا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن کي ائين چيائين مگر هُن ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. چوٿين ڀيري هُن ماڻهن کي چيو ته جيڪڏهن آءٌ آئي ويندس ته توهين به آئي ويندؤ؟ ماڻهن چيو ته هائو. تنهن کان پوءِ حضرت عبدالله حجاج کي چيو ته توکي نماز جي ضرورت ڪانه آهي، انهي تي جماعت اٿي کڙي ٿي ۽ حجاج ممبر تان لهي نماز پڙهي ۽ نماز کان پوءِ حضرت عبدالله کان پڇيائين ته تو ائين ڇو ڪيو؟ تڏهن جواب ڏنائينس ته اسين نماز جي لاءِ اچون ٿا، جڏهن نماز جو وقت ٿئي تڏهن پوري وقت تي نماز پڙهه، تنهن کان پوءِ جيڪي وڻيئي سو بڪ.

چيو وڃي ٿو ته اهائي گفتگو ان جي موت جو سبب ٿي. حجاج جي حڪم سان ڪنهن ماڻهو حج جي ڏينهن جي پيڙ ۾ ماڻهن جي ميڙ ۾ زهر پريل نيزو ان جي پير ۾ چڀائي ڏنو ۽ پاڻ انهي زخم جي ڪري وفات ڪيائون. ڪن جو چوڻ آهي ته خود عبدالملڪ بن مروان اهو حڪم ڏنو هو ته حج جي ڏينهن ۾ حضرت عبدالله رضه امام ٿي نماز پڙهائي ۽ حجاج ان جو مقتدي ٿي رهي، ۽ انهي واقعي حجاج کي حضرت عبدالله جو دشمن بنائي وڌو.

عمر رضه بن عبدالعزيز

ولادت يا ڄم سنه ٦١ هه وفات سنه ١٠١ هه

هي خلافت بنواميه جو اٺون خليفو سمجهيو وڃي ٿو. سندس والده جو نالو عاصم هو جا حضرت عمر رضه جي پوٽي هئي.

سندس ماءُ کيس علم حاصل ڪرڻ لاءِ مديني منور ذي ڏياري موڪليو. ناني ۽ ماءُ جي صحبت هن کي اهڙو سينگاري تيار ڪري وڌو جو سندس درجو حضرت عثمان رضه ۽ حضرت علي رضه کان پوءِ رکيو ويو آهي ۽ هيئن چوڻ ۾ تو اچي ته پنجن خلفن کي رسول الله صلعم جو خليفو چوڻ گهرجي. ڇئن خلافتن تي خلافت کي پورو ڪرڻ بي‌انصافي آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خليفي عبدالملڪ پنهنجي ڌيءَ فاطمہ جو حضرت عمر سان نڪاح ڪري ڏنو هو. حضرت عمر شاهزادگيءَ جي ڏينهن ۾ بين شاهزادن وانگر رهندو هو مگر هن جي دل درويشن جهڙي هوندي هئي. شهزادگيءَ جي ڏينهن ۾ هي حجاج جي علائقي جو گورنر هو. وليد بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ مسجد نبويءَ کي وڏائي ڪشادي ڪرڻ جو ڪم هن جي ئي هٿان ٿيو. ايران ۽ خراسان ۾ جڏهن حجاج جو ظلم وڌي ويو تڏهن اتي جا گهڻا ئي عالم ۽ مشائخ اتان لڏي حجاز ۾ اچڻ لڳا. انهي ڪري حجاج عمر بن عبدالعزيز تي باغين کي پناهہ ڏيڻ جو الزام رکيو ۽ عمر بن عبدالعزيز وري حجاج کي اسلامي ملڪن جي بربادي جو سبب ظاهر ڪيو. نيٺ مسلمانن جي همدرديءَ ۾ عمر بن عبدالعزيز کي موقوف ٿيڻو پيو مگر سڄي اسلامي ملڪن ۾ ان جي عزت ۽ عظمت قائم ٿي وئي. خليفي سليمان جي وقت ۾ پاڻ وزير اعظم ٿي رهيو ۽ سليمان جي مرڻ کان پوءِ پاڻ خليفو ٿيو. معاويہ واري وقت کان وٺي بني اميہ جو هي دستور ٿي رهيو هو جو خطبي ۾ حضرت علي ڪرم الله وجهہ جي شان ۾ بد لفظ استعمال ڪيا ويندا هئا مگر جنهن نموني سان هن اهو دستور بند ڪيو تنهن جو دلچسپ واقعو هن طرح آهي تہ حضرت عمر بن عبدالعزيز جي دربار ۾ هڪڙو يهودي آيو جنهن کي حضرت عمر اڳي ئي سمجهائي تيار ڪري ڇڏيو هو، جڏهن يهودي آيو تڏهن وزير اعظم ان کان اچڻ جو مطلب پڇيو. تنهن تي يهودي چيو تہ فقط خليفي کي ئي ٻڌائڻ جي ڳالهہ آهي. تنهن تي خليفي فرمايو تہ حرڪت ڪانهي جيڪي چوڻو اٿئي سو چئي ڏي. يهودي چيو تہ ڳالهہ اهڙي آهي جنهن جي پڌريءَ طرح چوڻ ڪري سون کي سنهنجي جان جو ڊپ آهي. خليفي فرمايو تہ تنهنجي جان کي هرگز خطرو ڪونہ ٿيندو. انهي تي يهوديءَ خليفي جي نياڻيءَ سان شادي ڪرڻ جي خواهش ظاهر ڪئي. اها ڳالهہ ٻڌندي شرط درٻارين پنهنجون تلوارون مياڻن مان ڪڍي ورتيون. خليفي فرمايو تہ صبر ڪريو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شايد هن ڳالهه ۾ درپرده ڪا خوفناڪ سازش آهي. يهوديءَ کي فرمايائين ته اي يهودي، توکي تنهنجي موت ايترو بيصبر ڇو ڪيو آهي؟ يهوديءَ جواب ۾ عرض ڪيو تــه فقط اوهان جي عدل ۽ انصاف مون کي ايتري قدر دلير ڪيو آهي. خليفي فرمايو ته سچ ڳالهاءِ، جيڪڏهن ڪنهن ملڪي سازش سان تنهنجو واسطو ڪونه آهي ته توکي جان بخش ڪئي ويندي. يهوديءَ جواب ڏنو تـه مون گناهه ڪهڙو ڪيو آهي جو اوهين جان بخشي جو واعدو ٿا ڏيو. تڏهن خليفي فرمايو ته ڇا توکي گناهه ڪرڻ ۾ بہ شڪ آهي؟ جواب ڏنو ته هائو.

خليفي فرمايو ته آءٌ هڪ مسلمان آهيان ۽ تون ڪافر آهين. توکي منهنجي نياڻيءَ جي خواهش ظاهر ڪرڻ جي گستاخيءَ جي سزا لائق نہ آهي؟

يهوديءَ جواب ڏنو ته مون کي يهودي سمجهي بيگناهه سزا ڏيڻ بيانصافي نــه آهي ڇا؟ ڇا مسلمانن جون ڇوڪريون ڪافرن جي نڪاح ۾ ڪڏهن بہ ڪين آيون آهن ڇا؟

خليفي فرمايو ته هرگز نہ.

يهوديءَ جواب ڏنو تــه تڏهن توهين اسلامي مذهب جي احوال کان بيخبر آهيو.

خليفي فرمايو ته آءٌ بيخبر ڪونہ آهيان.

يهوديءَ چيو ته اوهين بلڪل بيخبر آهيو.

خليفي فرمايو ته هرگز نہ.

يهوديءَ چيو تــه اوهان جو مرتبو اوهان جي رسول کان وڌيڪ ته ڪونہ آهي؟

خليفي فرمايو ته منهنجو مرتبو ان جي پيرن جي خاڪ جي برابر بہ ڪونہ آهي.

يهوديءَ چيو ته اوهان جي پيغمبر صاحب، جنهن پنهنجي نياڻيءَ جو نڪاح هڪڙي ڪافر سان ڪري ڏنو هو. انهيءَ تي سڄي دربار غضب ۽ ڪاوڙ جي ڪري ڏڪي رهي هئي ۽ خليفو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهن جي پٺيءَ ڦري انهن کي ٽاري رهيو هو.

خليفي فرمايو ته اهڙو ڪوبه واقعو ڪونه ٿيو آهي.

يهوديءَ چيو ته ڇا لعنتي ڪافر نه آهي ڇا؟

خليفي فرمايو ته بيشڪ ڪافرن ۽ ظالمن تي لعنت ڪئي ويندي آهي.

يهوديءَ چيو ته ڇا پيغمبر صاحب جو نائي حضرت علي رضه ڪافر نه هو ڇا؟ جنهن سان پيغمبر صاحب جي نياڻي فاطمه رضه جو نڪاح ٿيو هو.

خليفي فرمايو ته استغفرالله ـ معاذالله ـ خدا پناهه ۾ رکي.

يهوديءَ چيو تـه ڇا حضرت علي رضه جي شان ۾ لعنت ملامت نٿي ڪئي وڃي؟

يهوديءَ جي هن جواب کان پوءِ سڀني درٻارين پنهنجون تلوارون مياڻ ۾ وجهي شرم کان ڪنڌ ڪٽي هيٺ ڪيا. انهيءَ تي خليفي درٻارين کي چيو تـه اسان جي پيءُ ڏاڏي دنياوي اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ ڪهڙا نه خوفناڪ گناهه ڪيا آهن ۽ انهي وقت کان وٺي ناملائيم لفظ جي خطبن ۾ حضرت علي رضه جي شان ۾ هئا تن جي ڪڍي ڇڏڻ لاءِ حڪم جاري ڪري ڇڏيائين ۽ سڀني عالمن ۽ بنواميه جي درٻاري اميرن حضرت عمر رضه جي راءِ سان اتفاق ڪيو ۽ خطبي ۾ انهيءَ هنڌ ربنا اغفرلنا ولا خواننا الذين سبقونا بالايمان ۽ ٻيءَ روايت موجب ان الله يا مرکم بالعدل ولا احسان و ايتاى ذالقربىٰ و ينها عن‌الفحشاى والمنڪر والبغي داخل ڪرايائين.

بني فاطمه رضه جي وارثن کي گهرائي فدڪ جو باغ انهن کي ڏئي ڇڏيائين. مسلم نالي هڪڙو امير جنهن جي بورچيخاني جو خرچ روزمره هڪ هزار درهم هوندا هئا، تنهن کي پنهنجي ملاقات لاءِ گهرائي گهڻي دير تائين ان سان ڳالهيون ٻولهيون ڪرڻ لڳو جنهن ڪري هن کي ڏاڍي بک اچي لڳي. ان کان پوءِ دال ۽ روٽي ان جي اڳيان حاضر ڪئي ويئي جا هن پيٽ ڀري

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪاڌي. ان ڪان پوءِ تمام عمدا ۽ لذيذ طعام هن جي اڳيان رکيا ويا. مگر هُن عذر ڪيو تہ منهنجو پيٽ ڀريو پيو آهي، مون کي هاڻ ان جي ضرورت ڪانهي. تڏهن چيائينس تہ جڏهن دال ۽ روٽيءَ مان ماڻهو پيٽ ڀري ڪائي ٿو سگهي تڏهن هيتري گهڻي خرچ ڪرڻ جو ڪهڙو ضرور آهي. هنن ڳالهين مان معلوم ٿو ٿئي تہ حضرت عمر بن عبدالعزيز رڳو متقي ۽ زاهد ڪونہ هو پر انهن صفتن سان گڏ صاحب عقل بہ هو ۽ اعليٰ درجي جو عاقل هو. سندس حڪومت جي ٿوري ئي زماني ۾ ملڪ گهڻو وڌيو. ڏاکڻي فرانس جو بہ ڪجهہ حصو فتح ٿيو ۽ سسليءَ جو پيٽ بہ فتح ٿيو. سنڌ جي هڪڙي ڀاڱي تي بہ ان جي ڏينهن ۾ مسلمانن جو قبضو ٿيو.

هن پنهنجي بيبيءَ جا سڀ زيور وٺي انهي ڪري بيت‌المال ۾ داخل ڪري ڇڏيا جو آهي خليفي عبدالملڪ ناجائز طرح بيت‌المال جي خرچ مان ٺهرائي پنهنجي ڌيءَ کي ڏنا هئا. هن جي بيبي بہ ايتري قدر متقي هئي جو جڏهن عمر بن عبدالعزيز جي مرڻ کان پوءِ سندس ڀاءُ تخت نشين ٿيو تڏهن پنهنجي ڀيڻ کي چيائين تہ جيڪڏهن تنهنجي اجازت ٿئي تہ تنهنجا سڀ زيور ۽ جواهر بيت‌المال مان ڪڍي توکي آڻي ڏيان. سندس ڀيڻ جواب ڏنس تہ آءٌ پنهنجي مڙس سان بيوفائي ڪرڻ نٿي گهران. عمر بن عبدالعزيز سيني بني فاطمہ رضہ جا وظيفا جي بني اميہ جي وقت ۾ بند ڪيا ويا هئا سي وري جاري ڪري ڏنائين. بني اميہ کي وڏن وڏن عهدن تان انهن جي ظلم جي ڪري موقوف ڪري ڇڏيائين ۽ ماڻهن جي وظيفن ۾ بہ تخفيف يا ڪاٽ ڪيائين. ظلم جي هلت کي بند ڪرڻ تي هو ايتري قدر تيار ٿي بيٺو جو دمشق جي مسجد جي هڪڙي ڪنڊ انهي لاءِ ڊهرائي ڇڏبائين جو اها عيسائين جي گرجا جي زمين تي انهن جي اجازت کان سواءِ ٺاهي وئي هئي. جڏهن تہ هن کي مسجد جي ڪيرائڻ تي بہ خيال ڪونہ رهيو تڏهن غير مذهب وارن جون زمينون جي ضبط ڪري سواءِ ڪنهن شرعي حيلن جي بني اميہ جي شهزادن کي ڏنيون ويون هيون،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تن کي هي ڪهڙي طرح قائم رکي ٿي سگهيو. هن عام طرح حڪم جاري ڪيو ته سڀ اهڙيون جاگيرون اڳين مالڪن کي موٽائي ڏنيون وڃن. انهيءَ حڪم تي سڀ شهزادا بگڙي پيا. ان جي پڇڻ تي ان کي گهڻوئي سمجهايو ته اهڙي طرح عام بغاوت پيدا ٿي پوندي. تنهن تي جواب ڏنائين ته مون کي بغاوت جو ايترو انديشو ڪونه آهي مگر خدا جي سامهون جو مون کي پنهنجي عملن جو حساب ڏيڻو آهي، تنهن جو مون کي سخت انديشو آهي. انهي ئي خانداني دشمنيءَ جي ڪري سندس غلام جي هٿان ڪيس زهر ڏياريو ويو. مرڻ مهل به هُن ڪي وڏا ڪم ڪيا. هڪڙو هيءُ ته غلام کي جو هڪ هزار دينار رشوت طور ڏنا ويا هئا، سي غلام کان وٺي بيت المال ۾ جمع ڪرائي ڇڏيائين ۽ چيائين ته انهي ئي بيت المال جو هي مال آهي. ٻيو غلام کان پڇا وٺي ان کي چيائين ته ڀاڄ ڪري لڪي ٻئي وڃ، متان ماڻهو تو کي ماري نه وجهن. نيٺ انهيءَ زهر جي اثر کان سندس انتقال ٿيو. عبدالملڪ دربار جو سلام ۽ دستور عجم جي بادشاهن جي نموني تي قائم ڪيو هو مگر حضرت عمر رضه جي وقت ۾ انهي بدعت تي ڪڏهن به عملدرآمد ڪونه ٿيو. سندس دربار ۾ جڏهن عيسائي يا يهودي، بني اميه شهزادن جي ڳذريل يا موجوده ظلمن جو فرياد آڻيندا هئا تڏهن انصاف جي وقت ٻئي ڌريون هڪجهڙي حالت ۾ بيهاريون وينديون هيون. هن جي وقت ۾ کوهه ۽ مهمان سرايون گهٽيون نه ٺهيون. بيمارن جي لاءِ شفاخانا ۽ يتيمن جي لاءِ يتيمخانا جاري ڪيا ويا. عورتن جي حقن حقوقن کان جيڪا چشم پوشي ملڪ ۾ پکڙي وئي هئي تنهن تي هن سختيءَ سان نظر رکي. گورنرن جي نالي يتيمن جي خبرداري ڪرڻ ۽ بيوه عورتن جي ٻئي نڪاح ڪرڻ لاءِ حڪم احڪام جاري ڪيا ويا. گورنرن جي نالي تي حڪم جنهن بيدار مغزيءَ سان ۽ هوشياريءَ سان جاري ٿيندا رهيا تن حضرت عمر فاروق رضه وارو زمانو ياد ٿي ڏياريو. پوليس جو انتظام هن تمام چڱو ڪيو ۽ پوليس جا ماڻهو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صاحب علم ۽ شريعت جا پابند مقرر هوندا هئا. انهي ڪري ان وقت جي پوليس جو انتظام بي نظير هو. سندس اخلاق ۽ سيڌي قول ۽ فعل جيڪڏهن بيان ڪيا وڃن ته ان لاءِ هڪ وڏو ڪتاب گهرجي. هتي فقط ايترو چوڻ ڪافي آهي ته بني اميه جهڙي ظالم بادشاهن جي سلسلي ۾ عمر بن عبدالعزيز جو ٿورن ڏينهن تائين اميرالمومنين ٿي رهڻ فقط خدا جو هڪ شان هو.

خواجه حسن بصري

پيدائش سنه ٢١هه وفات سنه ١١٠هه

سندس والد جو نالو موسيٰ راعي هو. مديني ۾ پاڻ پيدا ٿيو ۽ حضرت عمر رضه سندس نالو رکيو بصري ڪين انهيءَ ڪري ٿا چئن جو سندس اصلي وطن بصرو هو. ڪائنس تصوف جو سلسلو جاري ٿيو. هن حضرت علي رضه يا حضرت امام حسن يا ٻنهي جي بيعت ڪئي. شروعات ۾ پاڻ موچيءَ جو ڌنڌو ڪندو هو. بيعت ڪان پوءِ پنهنجو سال ملڪيت لٽائي گوشه نشيني اختيار ڪيائين ۽ اها گوشه نشيني هُن پڇاڙيءَ عمر تائين نباهي. حضرت رابعه بصري سندس شاگرديائي هئي. حجاج بن يوسف جهڙو بي ادب ۽ ظالم به هن جو گهڻو لحاظ رکندو هو. مشهور آهي ته هڪ ڀيري حضرت علي رضه جڏهن بصري ۾ تشريف فرما ٿيو تڏهن بصري جي واعظن کي وعظ ڪرڻ ڪان روڪڻ ۽ انهن جي ممبرن کي ڀڃڻ جو حڪم ڏنائين. انهي زماني تائون حسن بصري صوفين جي جماعت ۾ اڃا داخل ڪونه ٿيو هو ۽ اڃا واعظن ۽ عالمن جي درجي ۾ هو. هن جي وعظ جي مجلس ۾ جڏهن حضرت اميرالمومنين تشريف فرما ٿيو تڏهن هن کي وعظ ڪان منع ڪانه ڪيائين ۽ فرمايائين ته هي جوان شايسته ڪلام وارو آهي. پاڻ ممبر تان لهي حضرت علي رضه جي پٺيان اٿي هليو ۽ عرض ڪيائين ته مون کي وضو ڪرڻ سيکاريو. حضرت علي رضه ان کي سمجهايو ته پيغمبر خدا صلعم هن طرح وضو ڪندو هو. ذوق ۽ شوق جي ڪثرت ڪري

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو سدائين پيو رُنندو هو. پڇاڙيءَ ۾ سندن بدن فقط هڪ هڏن جو پڃرو ڏسڻ ۾ پيو ايندو هو. سندس وقت جي هڪڙي ڳالهه مشهور آهي ته پاڻ دجلي نديءَ جي ڪناري تي هڪڙي حبشيءَ کي ڏٺائين ته هڪڙي عورت کي پاڻ سان گڏ ويهاريو بوتل مان شراب ويٺو پيئي. اها حالت ڏسي کيس ڏاڍي ڪراهت ۽ بيچان لڳي. انهي وچ ۾ هڪڙي ٻيڙي دريا جي ڪناري کي ويجهو اچي ٻڏي پيئي ۽ ست ماڻهو درياءَ ۾ غوطا کائڻ لڳا. حبشي هڪدم پاڻيءَ ۾ ٽپي پيو ۽ ڇهن ماڻهن کي ٻاهر ڪڍي آيو ۽ تنهن کان پوءِ چيائين ته اي حسن، جيڪڏهن مون کان بهتر آهين ته ستين ماڻهوءَ کي پاڻيءَ مان ٻاهر ڪڍي اچ. تنهن کان پوءِ چيائين ته اي مسلمانن جا امام، هيءَ عورت منهنجي ماءُ آهي ۽ بوتل ۾ پاڻي آهي نه شراب. تون ڪنهن جي ظاهري حالت ڏسي ان جي اندر جو احوال معلوم ڪري نٿو سگهين. ان وقت کان ولي حسن بصري ڪنهن به بري کان بري ۽ گنهگار کان گنهگار کي به پاڻ کان بهتر ۽ ڀلو ڪري ڄاڻندو هو. هڪ ڀيري بصري ۾ اچي ڏڪار پيو، جڏهن ماڻهو نماز استسقا جي لاءِ اچي گڏ ٿيا تڏهن کيس ممبر تي چاڙهيائون ته ڪجهه بيان فرمائي. پاڻ جيڪي فرمايائين تنهن جو حاصل مطلب هي هو ته جيڪڏهن توهين ڪشادو رزق گهرو ٿا ته مون کي بصري مان ڪڍي ڇڏيو ته الله جون رحمتون اوهان تي نازل ٿين. پاڻ هڪ ڀيري فرمايائين ته پنج ماڻهو دنيا ۾ تعريف جا لائق آهن. هڪڙا علماء، جي نبين جا وارث آهن. ٻيا زاهد، انهي ڪري جو هو خدا جو رستو ڏيکارين ٿا ٽيان غازي، جي خدا جون اگهاڙيون تلواريون آهن. چوٿان سوداگر يا واپاري جي خدا جا امين آهن. پنجان بادشاهه جي خلق خدا جا ڌنار آهن. هشام عبدالملڪ جي خلافت ۾ سندس وفات ٿي. سندس ملفوظات گهڻا ئي آهن ۽ گهڻن ئي اخلاقي ڪتابن ۾ سندس قولن جو ترجمو فارسي نثر ۽ نظم ۾ صوفين ۽ شاعرن بيان ڪيو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

امام شافعي

ولادت سنہ ۱۵۰ھ وفات سنہ ۲۰۲ھ

سندن نالو ابو عبدالله محمد آهي. سندس نسب عبدالمطلب بن هاشم رسول الله صلعم جي ڏاڏي تائين پهچي ٿو. هن طرح: ابو عبدالله محمد بن ادريس بن العباس بن عثمان بن شافع بن سائب بن عبيد بن عبد يزيد بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف. سائب سندس ڏاڏو صحابي هو ۽ بدر جي جنگ ۾ مسلمان ٿيو هو. سائب جو صاحبزادو شافع انهن ماڻهن مان هو جن آنحضرت صلعم کي ڏٺو هو ۽ مشهور ماڻهو هو. انهي ڪري ابو عبدالله محمد کي ماڻهو شافعي ۽ سندس علم ۽ فضل جي ڪري امام شافعي چوندا هئا.

سندس ولادت جي هنڌ بابت اختلاف آهي مگر هن ڳالهہ تي سڀ متفق آهن تہ هو مڪي معظم ۾ نپجي وڏو ٿيو. تمام ننڍيءَ عمر ۾ ئي هي قرآن جو حافظ ٿيو ۽ موطائي امام مالڪ بہ ياد ڪري ورتائين. جيئن تہ جڏهن هي امام مالڪ وٽ موطائي پڙهڻ ويو ۽ امام مالڪ پڇيس تہ ڪتاب ڪٿي آهي؟ تڏهن جواب ڏنائين تہ موطائي مون کي ياد آهي ڪتاب جي ضرورت ڪانهي. ڪيتري مدت تائين هي امام صاحب جي خدمت ۾ رهيو، تنهن کان پوءِ بغداد تشريف فرما ٿيو ۽ پوءِ مڪي شريف ۽ وري بغداد ۾ آيو. تنهن کان پوءِ مصر ۾ گهڻو وقت وڃي رهيو ۽ هيءَ وقت ان جي تصنيفات جو هو. اصول دين ۾، هن جا چوڏهن ڪتاب ڏهيل آهن ۽ فروع مذهب ۾ تہ اڃا بہ وڌيڪ آهن. امام مالڪ ان جو استاد ۽ امام احمد بن حنبل ان جو شاگرد هو. ٽي امام اهي ۽ چوٿون امام ابوحنيفہ آهي. اهل سنت و الجماعت وارا انهن چئني کي علم فقہ جو امام ڪري مڃين ٿا. ايرندي جي ملڪن ۾ ابوحنيفہ جا تابع گهڻا آهن. مگر عرب ۽ ان جي الهندي پاسن ۾ ۽ هندي پيٽن جاوا وغيره ۾ امام شافعيءَ جا پيروي ڪندڙ گهڻا آهن. جيڪڏهن ساري دنيا جي مسلمانن جو شمار ڪري

sindhsalamat.com   books.sindhsalamat.com

ڏسبو تہ انهن ۾ وڏيڪ عدد شافعين جو نڪرندو.

پاڻ صبح جو اٿندي ڏينهن جي ماني ڪائي ڇڏيندو هو. خليفي هارون‌الرشيد جڏهن ان جو سبب پڇيس تڏهن جواب ڏنائين تہ "هي وٽندڙ وقت ٿيندو آهي. تڏو پاڻي ۽ مکيون ٿورَيون آهن" امام شافعي جو قول آهي تہ عالمن جي زينت فقر ۽ قناعت آهي. اماّ ابوحنيفہ رضہ جا شاگرد امام شافعيءَ جي وڏي تعظيم ڪندا هئا. جنهن ڏينهن امام ابو حنيفہ رضہ وفات ڪئي هئي انهيءَ ساڳئي ڏينهن امام شافعيءَ جي ولادت ٿي. امام‌شافعي شاعر بہ هو. ان جو هي قول هو تہ دولتمند عقل کان بدنصيب رهندو آهي. خوش‌نصيبي ۽ عقل پاڻ ۾ هڪٻئي جا ضد آهن. هي تقدير جو قائل يا مڃيندڙ هو ۽ تدبير کي بيڪار سمجهندو هو. يعني هيئن سمجهندو هو تہ جڏهن تقدير موافق هوندي آهي تڏهن تدبير جي توفيق خودبخود پيدا ٿي پوندي آهي ۽ ڪڏهن ڪڏهن تدبير کان سواءِ بہ ڪم پورو ٿي پوندو آهي. سندس هڪڙي شعر جو هي مطلب آهي تہ "جيترو زماني مون کي ادب سيکاريو اوترو ئي مون کي پنهنجي نقصان جي خبر پئي ۽ جيتري قدر منهنجو علم وڌيو اوتري قدر مون کي پنهنجي ناداني ۽ جهل جي خبر پئي. سندس وفات ٥٨ ورهين جي عمر ۾ بيان ڪئي وڃي ٿي مگر پيدائش ۽ وفاتيءَ جا سال جي مٿي ڏيکاريل آهن تنهن موجب فقط ٥٢ ورهيہ ٿين ٿا.

جنيد بغدادي رحہ

حضرت جنيد بغداديءَ جي ولادت بغداد ۾ ٿي هئي ۽ اتي ئي پلجي وڏو ٿيو. حضرت سري سقطي سندس مامون هو ۽ ان وٽان ئي هن ظاهري علم جي حاصل ڪرڻ کان پوءِ باطني علم حاصل ڪيو. ننڍپڻ ۾ ئي هُن پنهنجي ماميءَ سان گڏ ڪيترا ڀيرا حج ڪيو. ان جي‌ئي صحبت ۽ ٻين مشائخن جي صحبت هن کي گھڻو فائدو پهچايو. پاڻ شيشي جي ٿانون جو واپار ڪندو هو ۽ تنهن کان پوءِ وري ريشمي ڪپڙي جو واپار شروع ڪيائين. پڇاڙيءَ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ گوشہ نشين ٿي رهيو ۽ خدائي ذڪر کان سواءِ هـن وري ٻي ڪابہ مشغولي ڪانہ ڪئي.

سنہ ١٥١هہ ۾ حضرت سري سقطيءَ جي وفات کان پوءِ پاڻ گهڻن ئي مشائخن کان باطني فيض حاصل ڪيائين. سندس خليفن ۾ حضرت شبلي سڀني کان زياده نامور ٿي گذريو آهي. باطني فيض پهچائڻ کان سواءِ پاڻ وعظ ڪندو رهندو هو ۽ اهڙو سنو ۽ سهڻو بيان ڪندو هو جو سندس خوش بياني ۽ فصاحت ٻڌڻ لاءِ آهي ماڻهو بہ ايندا هئا جن کي وعظ ٻڌڻ جو شوق بہ ڪونہ هوندو هو. انهي وقت جو خليفو ڦهريائين کانئس بدظن رهيو مگر پوءِ ان ذي چڱي اعتقاد وارو ٿي پيو. پاڻ پنهنجي مريد حضرت شبليءَ کي فرمائيندو هو تہ توحيد خالص اهل طريقت کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي سامهون بيان ڪرڻ جي شيءِ ڪانہ آهي. پاڻ گهڻا ئي تصوف جا مسئلا پنهنجي دوست ابوبڪر ڪسائي کي لکائي ڇڏيا هئائين. ابوبڪر جي مرڻ ڪري کيس انهي راز جي ٻڌري ٿيڻ جو خطرو ۽ تشويش پيدا ٿي پئي. مگر جڏهن کيس هي خبر ملي تہ هن مرڻ کان اڳ اهي مسئلا ڌوئي ڇڏيا هئا تڏهن هن جي اها تشويش دفع ٿي ويئي.

شريعت ۽ تصوف ۾ جيڪو فرق آهي تنهن جو بيان ڪرڻ بہ هتي مناسب معلوم ٿئي ٿو ۽ انهي باب جا پڙهندڙ صوفين ڪرامن جا احوال، جي بيان ڪيا ويا آهن سي سمجهي سگهندا. غار حرا ۾ آنحضرت صلعم جن جڏهن چاليهو رکيو تڏهن اتي غيب کان علم باطنيءَ جي تعليم شروع ٿي. علم باطني روح جي تزڪيہ ۽ جهد ۽ رياضت کان سواءِ تمام ٿورو حاصل ٿـو ٿئي. علم باطن جا ماهر پڇاڙيءَ جي زماني ۾ صوفي ۽ انهي علم کي تصوف چوڻ لڳا. صوفين جي صحبت ۽ انهن جي قولن ۽ فعلن ۾ هڪ قسم جي ڪيفيت هوندي آهي جنهن جي اثر کان انهن سان ملڻ وارا بہ اخلاق حسنہ سان آراستہ ٿي پوندا آهن. آنحضرت صلعم جن جي رسالت ظاهري علم جي سيکارڻ لاءِ هئي. باطني

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علمن جي تعليم انهن خاص قلبن جي لاءِ هئي جن ۾ ان جي اهليت يا لائقي هئي. ظاهري علمن جي پکيڙڻ لاءِ قريش ڪافرن جي جهالت ۽ ملڪي مصلحتن جي هيءَ اقتضا (گهُر) هئي ته پاڻ ملڪي معاملن ۾ به دخل ڏين ۽ پاڻ دين جي پيشوا هئڻ سان گڏ دنيا جا پيشوا به ٿي رهن. ظاهري علم ۽ ملڪي معاملات ڪجهه وقت تائين گڏ رهيا مگر سگهوئي علمائن جي جماعت ملڪي معاملن کان جدا ٿي ويئي. انهي هوندي به زماني جي ضرورتن عام مسلمانن کي وقت جي عالمن کان ڪڏهن به بي نياز ٿيڻ ڪونه ڏنو. صوفين جي جماعت شروعات ۾ ظاهري علمائن جي جماعت ۾ مخفي رهيل هئي ۽ مخفي رهڻ جي شيءِ به هئي. مگر جڏهن مسلمانن کي ملڪي معاملات کان ڪجهه فرصت ملي ۽ اطمينان ۽ تسليءَ سان ويهڻ جو زمانو آيو تڏهن وري انهن ۾ به وڏا ڀاڱا ٿي پيا. هڪڙي ڀاڱي ظاهري شريعت ۾ پنهنجو عزيز وقت صرف ڪيو ۽ ٻيو ڀاڱو باطني علمن جي تلاش ۾ رهيو. تنهن کان پوءِ وري هڪڙو زمانو آيو، جنهن ۾ باطني علمن جي چاهيندڙن جي گهڻي ڪثرت ٿي ۽ انهن مان جيڪو ضعف قلب جي ڪري باطني راز کي مخفي رکي نه سگهيو سو ظاهري شريعت جي عالمن وٽ برو يا بچڙو ٺهرايو ويو. اتان کان وٺي عالمن ۽ صوفين جو جهڳڙو شروع ٿي ٿيو ۽ منصور جي قتل ان کي هيڪاري بارونق ڪري ڇڏيو. صوفين جي جماعت پهريائين ظاهري علمن جي حاصل ڪرڻ کان سواءِ جهد ۽ رياضت جي طرف توجه ڪونه ڪندي هئي مگر نومسلم بادشاهن جي زماني ۾ تصوف جي عالمن جو قدر ايترو وڌي ويو جو سيڪنهن بوالهوس حسن پرستيءَ کي پنهنجي عادت ڪٿي بنايو ۽ جڏهن جاهل ماڻهو باطني علمن جا دعويدار ٿيا تڏهن شريعت جي عالمن جي جماعت ان جي مخالف ٿي پئي ۽ هيئر جيڪا جماعت آهي سا ته ڪنهن به بيان جي محتاج ڪانه آهي. ڪي ماڻهو ته پنهنجي پيٽ جي دوزخ کي ڀرڻ لاءِ پاڻ ۾ پنهنجي پيروي ڪندڙن ۾ انهن وصفن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي موجود هئڻ جا دعويدار ٿي پون ٿا جي وصفون خود پيغمبر خدا صلعم جي ذات پاڪ ۾ به ڪين ٿي ڏسڻ ۾ آيون. بلڪ آنحضرت صلعم جي اها ئي تلقين هئي ته اهڙين وصفن کي دين جي بزرگن ڏي منسوب ڪرڻ يهودين ۽ عيسائين جي گمراه زندگي وانگر آهي. خاص مطلب هي آهي ته صوفيه ڪلام جن ڳالهين جا دعويدار هئا يا آهن سا به نبوي تعليم آهي جنهن جو سکڻ نااهل ماڻهن لاءِ نڪي اڳي مناسب هو ۽ نڪي هينئر ئي مناسب آهي. مگر جيڪي ان جا اهل آهن سي اها تعليم حاصل ڪري اها لذت جاويد حاصل ڪن ٿا جا بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهي.

شيخ ابوبڪر شبلي

سنه ۲۴۷ هه — ۳۳۴ هه

ابو بڪر سندس نالو هو ۽ سندس پيءُ متوڪل بالله عباسيءَ جي دربار ۾ نوڪر هو. ماوراءُ النهر جي ويجهو شبله نالي هڪڙو ڳوٺ آهي جتان سندس وڏا آيا هئا. انهي ڪري سندس والد کي به ماڻهو شبلي سڏيندا هئا. متوڪل بالله جو قتل ٿيڻ ۽ سندس پيدا ٿيڻ هڪڙي ئي سال سنه ۲۴۷ هه ۾ ٿيو. پاڻ ابتدائي علم حاصل ڪرڻ کان پوءِ مالڪيه فقه جي تحصيل ڪيائين. تنهن کان پوءِ محدثن جي جماعت ۾ شامل ٿيو. انهي زماني ۾ پاڻ نهاوند جو حاڪم مقرر ٿيو مگر پوءِ دربار خلافت جي تلون يا رنگارنگيءَ تي نظر ڪري هن استعيفا ڏئي ڇڏي. تنهن کان پوءِ هن جنيد بغداديءَ جي وٽ بيعت ڪئي. ان وقت تائين هن جي دماغ ۾ اڃا نهاوند جي حڪومت جي هوا پريل هئي تنهن ڪري هن کي ڪماليت حاصل ڪرڻ ۾ گهڻو عرصو لڳو. جڏهن نفس بلڪل اختيار ۾ اچي ويس تڏهن برڪتن جو نزول به شروع ٿيو ۽ پاڻ جوش خروش ۽ محويت جي درجي ۾ اچي ويو. خليفو مقتدر هن جي وڏي خاطرداري ڪندو هو. پاڻ نهايت نفس ڪش هو ۽ پنهنجن مريدن کي به نفس ڪشيءَ جي تعليم ڏيندو هو. هڪڙو قصو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مشهور آهي تہ پاڻ هڪڙي ڏينهن پنهنجن چاليهن مريدن کي توڪل جو سبق ڏيڻ گهر هليو آيو. ٽئين ڏينهن جڏهن انهن سان ملڻ لاءِ ويو تڏهن معلوم ٿيس تہ ٽن ڏينهن ۽ ٽن راتين کان هنن ڪجهہ بہ ڪاڌو ڪونہ آهي. پهريائين تہ هن پنهنجن مريدن جي آڏو توڪل بابت قرآن شريف جي آيت پڙهي هئي ۽ هينئر وري رزق جي ڳولا ۾ قرآن مجيد جي آيت پڙهيائين. مريدن پنهنجي پير ۽ مرشد جي اِها تقرير ٻڌي پنهنجي سنگتين مان هڪڙي کي روزگار پيدا ڪرڻ لاءِ شهر ۾ موڪليو. هو ويچارو ٽن ڏينهن سڄو ڏينهن روز جي بک ڪري هلي بہ نٿي سگهيو پر نيٺ هو هڪڙي عيسائي طبيب جي دواخاني ۾ وڃي بيمارن جي قطار ۾ ويهي رهيو. جڏهن طبيب هُن جي نبض اچي ڏٺي تڏهن ان جي بيماريءَ جو علاج ماني مقرر ڪيائين. جنهن جي موجود ڪري ڏيڻ لاءِ حڪم ڏنائين. بيمار پنهنجو قصو بيان ڪري ٻڌايس تہ ٣٩ ماڻهو پيا بہ انهي بيماريءَ ۾ گرفتار آهن. انهي تي طبيب سڀني جو ڪاڌو موڪلي پاڻ بہ انهن جي پٺيان روانو ٿيو. حضرت شبليءَ ٻڪايل مريضن کي فرمايو تہ هن عيسائي طبيب جي حق ۾ دعاءِ خير جي لاءِ هٿ کڻو ۽ تنهن کان پوءِ ڪاڌو کائو. هيءَ حالت ڏسي هو طبيب گهڻو اثر وارو ٿيو ۽ مسلمان ٿي پيو. منصور جي قتل تي پاڻ بہ فتوي ڏني هئائين مگر تمام گهڻي رد ڪد کان پوءِ. جيتوڻيڪ پاڻ منصور جو همخيال هو مگر ظاهري شرع جي ڪري هو مجبور هو. منصور تي اهل باطن جو هي الزام هو تہ هن ڳجهہ ظاهر ڇو ڪيو. ٣٣٤ هہ ۾ ٧٨ ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين ۽ بغداد ۾ دفن ڪيو ويو.

امام حنبل

ولادت سنہ ١٦٤ ھہ وفات ٢٤٠ ھہ

امام احمد بن محمد بن حنبل اهل سنت و جماعت وارن وٽ فقہ جو چوٿون امام آهي. هي امام شافعيءَ جو شاگرد هو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ وڏو صاحب علم ۽ متقي هو. متوڪل به اهڙو هو جو ماڻهن جي قيمتي سوڪڙين ولڻ کان به انڪار ڪندو هو.

سڀ کان اڳ امام ابوحنيفه رضه کي هيءَ ضرورت ڏسڻ ۾ آئي ته قرآن ۽ حديث موجب هڪ قانوني مجموعو بنايو وڃي ته قوم ۾ اختلاف راءِ پيدا نه ٿئي ۽ نڪي غلط مسئلن جي اشاعت ٿيڻ ۾ اچي. سندس انهيءَ خيال جي تائيد دربار خلافت مان به ٿي. سندس ٻه شاگرد امام ابويوسف ۽ امام محمد سندس مددگار هئا. امام ابويوسف بغداد جو قاضي القضاة مقرر ٿيو. انهي ڪري ابوحنيفه رضه جي ناموس ۽ واڪاڻ اڃا به وڌي ويئي. جي ماڻهو حنفي آهن سي ابوحنيفه رضه جي اجتهاد جا قائل آهن. مگر جتي امام ابويوسف ۽ امام محمد ٻنهي جي اتفاق راءِ ابوحنيفه جي خلاف ٿئي ٿي اتي اامين يعني امام ابويوسف ۽ امام محمد جي مڃي وڃي ٿي. باوجود ان جي انهن ٽنهي جا مقلد پاڻ کي حنفي چون ٿا. امام ابوحنيفي رضه کان پوءِ امام ابوحنيفي جي شاگرد امام مالڪ پنهنجي استاد مان ايترو وڌيڪ اختلاف ڪيو جو هو وري پيو امام مقرر ٿيو. اهڙي طرح امام مالڪ جي شاگرد امام شافعي پنهنجي استاد کان به وڌي ويو ۽ وري امام شافعي جي شاگرد امام حنبل به جدا امامت جو درجو حاصل ڪيو. يعني ابوحنيفي کان وٺي امام حنبل تائين شاگردن پنهنجن استادن جي راين سان جيڪو اختلاف ڪيو تن اختلافن کي قوم به قبول ڪري ورتو. ۽ سلطنت جنهن جو ڪم آهي قانون ناهڻ، تنهن به انهن امامن جي ملڪي خدمت کي قبول ڪيو. هن کان پوءِ عربن جي حڪومت گهٽجڻ لڳي ۽ ٻين قومن جي مسلمان بادشاهن ايتري جرأت ڪانه ڪئي جو وقت جي عالمن جي حوصله افزائي ڪن. انهي ڪري اجتهاد امام حنبل تي پورو ٿي ويو. مگر جيڪڏهن ائين نه ٿئي ها ته چڱو هو. امامن جي راين جو اختلاف بعينه هائي ڪورٽ جي ججن جي اختلاف راءِ جهڙو آهي. جديد نظائر، قديم نظائرن کان وڌيڪ صحيح هوندا آهن. امام مالڪ، امام ابوحنيفي جي معلومات تي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نظرثاني ڪئي ۽ امام شافعيؒ، امام مالڪ جي مسئلن تي نظرثاني ڪئي ۽ امام حنبل ته گويا ٽنهي اڳين امامن جي ڏاهيل فقهي مسئلن جي نظرثاني ڪئي. انهن امامن کي فقط حق جي تحقيق ڪرڻ جو فڪر هو. هنن پنهنجن استادن جي احسان کان ڪڏهن به منهن ڪونه موڙيو. بيان ڪيو وڃي ٿو ته حضرت شيخ عبدالقادر گيلاني به حنبلي هو. جيتوڻيڪ ان جون فتوائون شافعي ۽ حنبلي ٻنهي طريقن تي زماني جي ضرورت جي نظر تي جاري ٿينديون هيون. امام حنبل جا پيروي ڪندڙ هينئر ٿورا آهن مگر انهي ڪري ان جي فقه جي تحقيقات جو وقار گهٽ ٿي نٿو سگهي. هڪڙي زماني ۾ مصر جي بادشاهه کي هي گمان پيدا ٿيو ته انهن چئني امامن جا مقلد يا پيروي ڪندڙ هڪٻئي ۾ متان تعصبات جا بنياد قائم ڪري نه وجهن انهي ڪري هن خانهڪعبه جي چئني طرفن چار مصلا چئني فرقن جي لاءِ قائم ڪري ورتا. جن ۾ جيتوڻيڪ نماز جا امام ته چئني مختلف فرقن جا ٿيندا هئا مگر مقتدين ۾ ڪو به فرق ڪونه ٿيندو هو ۽ اهو ئي دستور اڄ تائين قائم آهي. انهي طرح انهن چئني فرقن ۾ اتحاد قائم ٿي ويو مگر آئنده لاءِ اجتهاد جو دروازو بند ٿي ويو ۽ جناب پيغمبر خدا صلعم اسلامي مسئلن جي نسبت جنهن آزاد خيالن جو دروازو کولي ڇڏيو هو سو بند ٿي ويو. انهي زماني ۾ شيعن ۽ سنين ۾ ايتري جدائي يا تفريق ڪانه هئي جيڪا هينئر آهي ۽ نڪا شيعن جي فقه جدا ڏهيل هئي. نه ته شايد انهن جي لاءِ به هڪ مصلو ڪنهن هڪڙي مصلي جي جاءِ تي قائم ٿي پوي ها. جيڪڏهن ائين ٿئي ها ته تمام چڱو هجي ها جو هاڻوڪو هڪٻئي وارو نفاق بند ٿي وڃي ها ۽ هن نتيجي تائين حالت نه پهچي ها جو پاڻ کي ته ناجي يا بهشتي سمجهن ها، ٻئي کي ناري يا دوزخي. هينئر به جيڪڏهن اسلامي ملڪن جا علماءَ پاڻ ۾ متفق ٿي مالڪي ۽ حنبلي مصلا هڪ طرف ڪري شيعن جو به هڪ مصلو قائم ڪري وجهن ته هوند شيعن ۽ سنين جو اختلاف دفع ٿي وڃي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

امام حنبل جي والده مروَ کان بغداد آئي جتي امام حنبل پيدا ٿيو يا شيرخواريءَ جي حالت ۾ پنهنجي ماءُ سان بغداد آيو. مسئلي خلق قرآن جي نسبت هن پورو جواب وقت جي خليفي کي ڪونہ ڏنو انهي ڪري هي بہ سنہ ٢٢٠هہ ۾ قيد ڪيو ويو ۽ ٣٨ ڏينهن قيدخاني ۾ رهيو ۽ ستن ڏينهن جي بيماريءَ کانپوءِ وفات ڪري ويو. قرآن جي مخلوق ۽ غيرمخلوق هئڻ جو بحث مامون‌الرشيد قاضي احمد بن داوود معتزلہ جي چوڻ تي پيدا ڪيو هو. انهن حالتن کي ڏسي حيرت ٿي وڃي ٿي تہ مامون‌الرشيد جهڙي هوشيار خليفي جي وقت ۾ اهڙي لاطائل ۽ بيهودي بحث تي گهڻن ئي علمائن ڪرامن کي صدما پهتا ۽ جانيون تلف ٿيون. علماءَ قرآن کي غيرمخلوق ۽ خليفو مخلوق چوندو هو. اهو فقط لفظي بحث هو نہ تہ خدا جي خالق مطلق هئڻ ۾ ڪنهن کي بہ شڪ شبهو ڪونہ هو. ممڪن آهي تہ ان ۾ ڪي ملڪي مصلحتون بہ درپرده رهيون هجن. مامون‌الرشيد امام حنبل کي گهرايو هو مگر ان جي حڪم پهچڻ کان اڳ ئي هو وفات ڪري ويو هو. امام جي قيد جو حڪم ان جي پٽ خليفي معتصم ڏنو هو جو پنهنجي پيءُ سان همخيال هو يا ان جي حڪمن کي جاري ڪندڙ هو.

حسين منصور رحہ

وفات سنہ ٣٠٩ هہ

سندس نالو حسين بن منصور هو مگر منصور جي ئي نالي سان هي مشهور ٿيو. منصور هڪ نومسلم شخص ايران جي ڪنهن ڳوٺ ۾ رهندڙ هو جتي حسين بہ پيدا ٿيو. تمام ننڍپڻ ۾ هي پنهنجي پيءُ سان گڏ عراق عرب هليو آيو هو ۽ شوستر جي شهر ۾ هن درسي ڪتاب پڙهي پورا ڪيا. تنهن کان پوءِ هو بغداد آيو جتي جي آب و هوا ان وقت ڪجهہ اورئي قسم جي هئي. علماءَ پنهنجي ظاهري علم کي ڇڏي تصوف ۾ مستغرق هئا. جڏهن حسين بن منصور آيو تڏهن هو بہ حضرت ابوالحسين نوري ۽

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حضرت جنيد بغداديؒ جي صحبت ۾ رهڻ لڳو. اتان وري جڏهن هو بصري ويو تڏهن اتي عمر بن عثمان جي خدمت ۾ رهڻ لڳو. تصوف ۾ عمر بن عثمان جو درجو وڏيل هو. هن ڪيترائي ڪتاب لکيا هئا مگر عام ماڻهن تي هو ظاهر ڪونه ڪندو هو. حسين بن منصور ڪنهن طرح انهن ڪتابن تائين پهچي ويو، انهن ڪتابن جي پڙهڻ کان هن جي اهڙي حالت ٿي پئي جهڙي طرح ڪو ماڻهو عمدي غذا کائي وهي مگر ان کي هضم ڪري نه سگهي. سيئي علماءُ حسين بن منصور کان ان جي خلاف شرع ڳالهين جي ڪري بيزار ٿي پيا. عمر بن عثمان جي به هلڪائي ٿي پئي انهي ڪري هو به ان کان ناخوش ٿي پيو. حسين پنهنجي پير کي ناخوش ڏسي وري به حضرت جنيد وٽ بغداد ۾ آيو. جڏهن حضرت جنيد سان به ان جي اٿبٽ ٿي پئي تڏهن هو وري شوشتر ۾ آيو. هتي ان جي طبيعت ذرا سڌري ۽ عالمانه رنگ ظاهر ٿين لڳو مگر وري به هن کي جوش پيدا ٿيو ۽ خراسان، ماوراءالنهر، سيستان، فارس، ڪرمان ۽ بصري کان ٿيندو مڪي مڪرمه ۾ پهتو جتي چار سؤ مشائخ آن سان گڏ هئا. مڪي ۾ پهچڻ کان پوءِ انهن کي موڪل ڏئي ڇڏيائين ۽ اڪيلو رهي سخت کان سخت رياضتون ڪرڻ شروع ڪيائين. انهن رياضتن ڪري هن ۾ هڪ اهڙي وحشت پيدا ٿي پئي جو هُن وري به سفر ڪرڻ شروع ڪيو. هندوستان ۽ چين تائين پهتو ۽ چين ۾ ته اسلام جي تبليغ ڪندو رهيو. تنهن کان پوءِ وري به مڪي ۾ اچي به سال رهيو. تنهن کان پوءِ وري به مست ۽ ازخود رفته ٿي گهڻن ئي شهرن ۾ ويو مگر ڪٿي به هن کي عزت سان رهڻ نصيب نه ٿيو. تنهن کان پوءِ وري به بغداد ۾ اچي رهيو جتي حضرت شبليؒ سان مليو. جنهن هن کي تصوف جي راز ڳجهي رکڻ لاءِ سمجهايو مگر هي ضبط ڪري نه سگهيو ۽ اناالحق جو نعرو بلند ڪيائين. انهي تي عالمن وري به هن کان اختلاف ڪيو ۽ صوفين ڪرامن به ان کي سڏ ۾ سڏ ڪونه ڏنو. نيڪ علمائن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي فتوائن موجب هو قيد ڪيو ويو ۽ قيد کان پوءِ قتل ڪيو ويو. مقتدر باالله جي وقت ۾ هي قتل ٿيو. فقط شرعي الزام هن جي قتل جو سبب ڪين هو پر وزير جي مخالفت ان جي قتل جو اصلي سبب هئي. جنهن ۾ ملڪي غرض ۽ مطلبن جو به ڪجهه حصو شامل هو. علمائن هن جي قتل جي فتويٰ تمام گهڻي دير کان پوءِ ڏني هئي.

امام غزالي رحه

ولادت سنه ٤٥٠هه وفات سنه ٥٠٥ هه

خراسان ۾ طوس نالي هڪڙو ڳوٺ آهي جو سندس جنم ۽ دفن ٿيڻ جو هنڌ آهي. غزالي ڪيس ڪهڙي ڳالهه ڪري چون ٿا تنهن بابت مختلف قول آهن جن جي بيان ڪرڻ جي ضرورت ڪانهي. سندن نالو ابوحامد محمد بن محمد بن محمد بن احمد غزالي آهي. سندس مذهب شافعي هو. پهريائين پنهنجي وطن ۾ پڙهي تنهن کان پوءِ نيشاپور ۾ به علم حاصل ڪيائين. نيشاپور مان اچي نظام الملڪ طوسيءَ سان مليو. نظام الملڪ هن جي وڏي عزت ڪئي ۽ مدرسه نظاميه ۾ هن کي مُدرس يا ماستر مقرر ڪيائين. ان کان پوءِ هن اهي دنياوي جهڳڙا ڇڏي ڏنا ۽ حج ڪرڻ لاءِ هليو ويو ۽ زهد ۽ تقويٰ سان حياتي گذارڻ اختيار ڪيائين. ان جي شروعات هن دمشق ۾ ڪئي. ڪجهه وقت تائين هن هڪڙي مسجد ۾ تعليم ڏيڻ جي مشغولي رکي ۽ تنهن کان پوءِ وري بيت المقدس ۾ وڃي ڪجهه وقت عبادت الاهيءَ ۾ مصروف رهيو. هن جو ارادو هو ته مراڪش ۾ وڃي رهان. مگر ان ۾ هن کي ڪاميابي نه ٿي. ڪجهه مدت سڪندريه ۾ رهي هن ڪتابن لکڻ جي مشغولي رکي. هن جا گهڻا ئي تصنيف ٿيل ڪتاب زماني ۾ مشهور آهن. تنهن کان پوءِ هي وري نيشاپور ڳهرايو ويو ۽ مدرسه نظاميه ۾ هن تعليم ڏيڻ جو ڪم شروع ڪيو. معلوم هجي ته بغداد وانگر نيشاپور ۾ به مدرسه نظاميه

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قائم هو جو ساڳئي وقت ۾ قائم ٿيو هو. هن کان پوءِ هو وري طوس ۾ موٽي آيو جتي هن هڪ صوفين خانقاهه ۽ مدرسو تيار ڪرايو ۽ ان ۾ تعليم ڏيڻ لڳو ۽ انهي ئي مشغوليءَ ۾ پاڻ وفات ڪيائين.

ڪتاب احياءالعلوم ان جي تصنيف آهي جنهن جو اردو ترجمو به هندستان ۾ شايع ٿي ويو آهي، انهي ڪري هندستان جو سڀڪو ذي علم صاحب ان کي سچائي ٿو. شرعي مسئلن کي هو عقلي دليلن سان ثابت ڪندو هو انهي ڪري هن جو لقب حجةالسلام مشهور ٿي ويو. انهي اسلامي خدمت جي عيوض ۾ مٿس ڪفر جون فتوائون به ڏنيون ويون هيون مگر نيٺ اهي فتوائون قائم ڪين رهيون. هن وقت ڪنهن به اختلاف کان سواءِ سڀني اسلامي ملڪن ۾ سندس تاليف ٿيل ڪتاب مستند ۽ معتبر مڃيا وڃن ٿا. ۽ هن ڳالهه ۾ شڪ ڪونهي ته مجتهدين فقه ۽ جامع حديث کان پوءِ هن جيڪو اسلام کي فائدو پهچايو هو سو سڀ کان پهرئين درجي ۾ آهي.

حڪيم عمر خيام

وفات سنه ١١٣٠ع

هن جو پورو نالو غياث‌الدين ابوالفتح عمر ابن ابراهيم آهي ۽ شاعري تخلص خيام آهي. آن جو آبائي پيشو يا ڌنڌو چادرون يا تنبو سبڻ هو انهي ڪري هن پنهنجو تخلص به آبائي پيشي جي لحاظ کان رکيو. هي ننڍي هوندي علم حاصل ڪرڻ لاءِ امام موفق نيشاپوريءَ وٽ ويو. نظام‌الملڪ طوسي ۽ حسن بن صباح ان جا هم مڪتب هئا. امام موفق جا شاگرد عام طرح خوشحال رهندا هئا ۽ ان جي هرهڪ شاگرد جو هي خيال هوندو هو ته هي اسان جي شاگردي خوشحاليءَ جو زينو يا ميڙهيءَ آهي انهي ڪري هنن ٺهي به پاڻ ۾ هي انجام ڪيو ته اسان مان جڏهن ڪنهن هڪڙي کي به دنياوي عزت ۽ طاقت حاصل ٿيندي تڏهن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو پين جي مدد ڪندو. اتفاق سان نظام الملڪ الپ ارسلان سلجوقيءَ جو وڏي وزير ٿيو ۽ ان کان پوءِ ان جو پٽ ملڪ شاھ سلجوقيءَ جو وزير اعظم رهيو. جڏهن هي وزير اعظم هو تڏهن هن جي وڏي ڌوم ڌام هئي ۽ انهي وقت حسن بن صباح هن وٽ آيو تڏهن پنهنجي وعدي موجب هن نظام الملڪ جي دربار ۾ هن کي اميريءَ جو درجو وٺرائي ڏنو مگر هُن درباري شاھيءَ جي برخلاف سازش ڪئي ۽ نظام الملڪ سان ٻه بيوفائيءَ جي هلت هليو. جنهنڪري درگاھ سلطاني مان لوڌيو ويو. جنهن کان پوءِ هن باطني فرقي جو بنياد وڌو. انهي زماني ۾ حڪيم عمر خيام به نظام الملڪ وٽ پهتو مگر هن ڪنهن ملڪي خدمت جي خواهش ڪانہ ڏيکاري بلڪ هن هيءَ خواهش ڪئي تہ منهنجي لاءِ ڪو اهڙو بندوبست ڪيو وڃي جنهن ڪري آءٌ ملڪ ۾ روشني پکيڙي سگهان. انهي خواهش کي پورو ڪرڻ نظام الملڪ جي لاءِ تمام آسان ڪم هو. هن نيشاپور جي خزاني مان ٻارهن سؤ (۱۲۰۰) اشرفيون ساليانو وظيفو ان کي مقرر ڪرائي ڏنو. ان کان پوءِ ملڪ شاھ به ان جو گهڻو قدر ڪيو ۽ جڏهن بادشاھ تقويم ملڪ جي اصلاح جو ارادو ڪيو تڏهن عمر خيام کي انهن ماڻهن ۾ داخل ڪيو جن کي انهي ڪم جي لاءِ هُن چونڊيو هو. انهيءَ اصلاح جو نتيجو سنہ جلالي هو جنهن جو تتبع اڪبر پنهنجي زماني ۾ ڪيو ۽ سنہ الاهي نالو رکيائين ۽ هينئر برٽش عملداريءَ ۾ انهي سنہ کي فصلي سال چون ٿا. ان جي شروعات سنہ ۸۱ ورهيہ مسيح کان اڳ ڪئي ويئي هئي ۽ وري قيصر جوليس شاھ روما ان کي ترقي ڏني ۽ حڪيم عمر خيام نيشاپوريءَ ۱۰ مارچ سنہ ۱۰۷۹ع جي ان جي پوري تڪميل ڪرڻ بجاءِ سال يزوجدوي جي سنہ جلالي شروع ڪيو. ان جي تقليد ۽ پيروي گري گوري تيرهين روما جي پوپ سنہ ۱۵۸۲ع ۾ ڪئي ۽ هينئر سڄي جهان جي جنتري انهي علم هيئت تي قائم آهي. معلوم رهي تہ هي سڀ جهڳڙا شمسي ۽ قمري مهينن جي سببان آهن. پهريائين سڄي دنيا ۾ قمري سال

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هلنڊ ۾ هو مگر ان ۾ دقت هيءَ هئي جو شمسي بُرجن موجب سال جو ورهاڱو پورن ٻارهن مهينن ۾ نٿي ٿيو. هندستان ۾ ته نئي نئي سال هڪ مهينو وڌائي هيءَ گهٽتائي پوري ڪئي ويئي ٿي مگر انڊهن به پوري طرح نٿي ٿي. ايران ۽ ٻين مهذب ملڪن ۾ مهينن جا ڏينهن گهٽائي وڌائي حساب رکيو ويو پر تڏهن به ڪسر رهجي ٿي ويئي. نيٺ روما ۾ ان جي اصلاح ٿي. عمرخيام وري انهي اصلاح کي ڪامل ڪيو. گري گوري ان کي پوريءَ طرح رواج ۾ آندو ۽ هينئر هيءَ حال آهي جو ۱- سيڪنهن سال فبروريءَ جو مهينو ۲۸ ڏينهن جو ٿيندو مگر چوٿين سال ۲۹ ڏينهن جو ٿيندو بشرطيڪ انهي سال کي چئن سان ونڊ ٿي سگهندي. ۲- سيڪنهن صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ فبروريءَ جو مهينو ۲۸ ڏينهن جو ٿيندو مگر چوٿين صديءَ تي ۲۹ ڏينهن جو ٿيندو. بشرطيڪ اها صدي به چئن سان ونڊ ٿي سگهندي. ۳- سيڪنهن هزار سال تي فبروريءَ جو مهينو ۲۸ ڏينهن جو ٿيندو مگر چوٿين هزار سال تي ۲۹ ڏينهن جو، بشرطيڪ انهي هزار جي عدد کي چئن جي انگ سان ونڊ ڪري سگهبو. ايتري قدر مفصل لکڻ جو مطلب فقط هي آهي ته عمرخيام علم هيئت جو تمام وڏو ماهر هو ۽ ان جي رسدگاه ان جي زماني ۾ ٻين سڀني رسدگاهن کان وڏي هئي.

ايشيا ۾ عمرخيام جي مشهوري بحيثيت هڪڙي فارسي پڙهيل مسلمان شاعر جي آهي مگر يورپ ۾ ان جي مشهوري بحيثيت هڪڙي علم هيئت جي استاد جي آهي. علم هيئت به ٻين فنن وانگر ايشيا کان يورپ ۾ ويو ۽ علم هيئت جا ماهر عمرخيام جي به اهڙيءَ طرح عزت ڪن ٿا جهڙيءَ طرح يورپ جي حڪيمن جي عزت ايشيا جا عالم ڪن ٿا. ان جي رباعين جو ترجمو به يورپ جي مختلف زبانن ۾ ٿيو آهي. جيتريون رباعيون ان جون هٿ لڳيون سگهيون آهن تن کان وڌيڪ گمنامءَ جي حالت ۾ آهن. لارڊ ڪرزن اڳوڻو هندستان جو وائسراءِ پنهنجي ايران جي سفر ۾ جيئن پيو سيڪجهه لکي ٿو تيئن هيءَ به لکي

ٿو ته "عمر خيام جي قبر نهايت ڪسمپرسيءَ جي حالت ۾ آهي، قبر جو ڪتبو بلڪل ڪونهي. مگر ايراني ان جي علم ۽ فضل جا ميڻيندڙ ڪين آهن." يورپ جي هڪڙي مصنف پنهنجي ديباچي ۾ هي لکيو آهي ته "افسوس جيڪڏهن ڪو ماڻهو منهنجو هي ڪتاب نيشاپور ۾ نيئي عمر خيام جي مقبري تي نذر چاڙهي." ان جو مطلب هي آهي ته عمر خيام جي معلومات مان فائدو حاصل ڪري جيڪو اضافو آن تي هن مصنف ڪيو آهي تنهن جو قدر جيڪڏهن عمر خيام ڪي هجي ها ته اهو ئي پوريءَ طرح ڪري ها. لارڊ ڪرزن لکي ٿو ته "افسوس جيڪڏهن اهو ڪتاب مون وٽ هجي ها ته آءٌ ان جي اها آرزو پوري ڪريان ها." هي مصنف يعني عمر خيام پنهنجي آزاد تحريرن ڪري پنهنجي وقت جي عالمن ۾ ايترو عزت وارو ڪونه ٿيو جيترو ان کي ٿيڻ گهرجي ها. مگر ان کان پوءِ جي شاعرن عام طرح ان جي تقليد يا پيروي ڪئي. جن ۾ حافظ شيرازي خاص طرح قابل ذڪر آهي.

هن جي پيدائش جو سال پوريءَ طرح معلوم ٿي ڪونه سگهيو آهي مگر ان جي وفاتيءَ جو سال سنه ١١٣٠ع آهي ۽ جلالي سنه جي شروعات سنه ١٠٨٩ع ۾ آهي. ان مان معلوم ٿو ٿئي ته ان جي عمر وڏي هئي. هڪڙي چرچي جهڙي ڳالهه ان جي بنسبت ايران ۾ مشهور آهي. جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته ايرانين جي دلين ۾ ان جي عزت بطور مسلمان جي گهٽ آهي. اها ڳالهه هيءَ آهي ته هڪڙي ڏينهن عمر خيام نشي جي حالت ۾ رباعي چئي ته:

ابريق ميءِ مراشکستی ربی برمن در عيش را ببستی ربی
برخاک فگندی ميءِ گلگون مرا خاکم بدهن مگر تو مستی ربی

هن شعر چوڻ کان پوءِ ان جي چهري جو رنگ ڦري ڪارو ٿي ويو. سندس مجلسي ماڻهو ڏڇي پڇي ويا. خيام آئيني ۾ پنهنجي شڪل ڏسي کلي چيو ته:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ناکرده گناه دو جهان کیست بگو
انکس که گنه نکرد چون زیستء بگو
من بد کنم و توبه مکافات دهی
پس فرق میان من و تو چیستء بگو

هن رباعي کان پوءِ ان جي چهري جو رنگ وري اصلي حالت ۾ اچي ويو ۽ هن الله تعاليٰ جو شڪرانو ڪيو.

عمر خيام ڪي مذهب جي پيشوا ٿيڻ، مقتداى عالم ٿيڻ، دولتمند ٿيڻ ۽ رياڪاريءَ سان زهد ۽ تقويٰ ظاهر ڪري پاڻ کي هڪڙو بزرگ ڏيکارڻ جي خواهش بلڪل ڪانه هئي. جڏهن اهي سڀ ڳالهيون ان ۾ ڪين هيون ته پوءِ هيءَ ڳالهه ظاهر آهي ته ڪهڙي طرح ڪوبه ماڻهو ان جو بسترو پنهنجي ڪنڌ تي رکي مسافريءَ ۾ ان جو شريڪ رهي ها؟ يا آن جي جُتي پنهنجي بغل ۾ دٻائي ان جي پٺيان پٺيان مسجد يا خانقاه ڏي وڃي ها؟ هو پنهنجي سادى سودي زندگيءَ لاءِ پاڻ فرمائي ٿو ته:

در راه چنان روکه سلامت نکنند
با خلق چنان زی که قیامت نکنند
در مسجد اگر روی چنان روکه ترا
درپیش نخوانند و امامت نکنند.

حضرت شيخ عبدالقادر جيلاني رحم

ولادت سنه ٤٧٠هه وفات ٥٦١هه

پاڻ وڏو وليالله ٿي گذريو آهي ۽ غوث الاعظم سندس لقب آهي. پاڻ جيلان جي ويجهو عجم جي هڪ ڳوٺ ۾ پيدا ٿيا هئا. جوانيءَ کي پهچڻ کان اڳ سندس والد انتقال ڪري ويو. تڏهن ظاهري ۽ باطني علم حاصل ڪرڻ لاءِ عراق جي شهرن ۾ گهمندو ڦريو ۽ سنه ٤٨٨هه ۾ بغداد ۾ پهتو. سندس شروعاتي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسافريءَ جو هڪ واقعو گهڻو مشهور آهي. جنهن قافلي سان پاڻ مسافري ڪري رهيو هو تنهن کي رستي تي هڪڙي ڌاڙيلن جي ٽوليءَ اچي ڦريو. جڏهن ڪائنس به ڪن ڌاڙيلن پڇيو ته تو وٽ ڪجهه آهي؟ تڏهن فرمايائين ته هائو، منهنجي ڪپڙي ۾ چاليهه اشرفيون سبيون پيون آهن. ڌاڙيلن کي انهي تي ڪل اچي ويئي ۽ هن کي پنهنجي سردار وٽ وٺي ويا. مگر پاڻ اتي به اهائي ڳالهه ڪيائين. جنهن تي ڌاڙيلن ان جي تلاشي ورتي ته برابر چاليهه اشرفيون نڪري پيون. هنن حيرت ۾ پئي پڇيو ته اي ڇوڪرا تو ڪهڙيءَ طرح اشرفين جي ڳالهه سچي ڪئي آهي؟ جواب ۾ فرمايائين ته منهنجي ماءُ هاڻ وقت مون کي نصيحت ڪئي هئي ته ڪنهن به حالت ۾ ڪوڙ نه ڳالهائج. مون پنهنجي ماءُ جي انهيءَ حڪم جي تعميل ڪئي ۽ حديث ۾ آهي ته جنت ماءُ جي قدمن جي هيٺان آهي. انهي ڪري آءٌ پنهنجي ماءُ جي حڪم جي برخلافي ڪري نه سگهيس. سندس انهي تقرير جو اثر ڌاڙيلن تي اهڙو ٿيو جو هنن آئنده ڪان انهي ڪم ڪان توبهه ڪئي ڪئي. بغداد ۾ پهچڻ ڪان پوءِ جڏهن اهي چاليهه اشرفيون خرچ ٿي ويون تڏهن هن کي وري به تنگدستي پيدا ٿي پئي ۽ ٻين طالب علمن وانگر تڪليف سان گذارڻ لڳو. انهي وقت بغداد ۾ ڏڪار به اچي پيو. ڪجهه وقت تائين ته درياه جي ڪناري جي ساون ٻوٽن تي گذر ڪيائين تنهن ڪان پريشان ٿي بغداد ڪان ٻاهر نڪتو مگر درويشن جي هڪڙي جماعت کي بک جي ڪري پريشان حالت ۾ ڏٺائين تنهنڪري وري موٽي بغداد ۾ آيو ۽ انهي مهل هن کي سخت بک اچي ورايو هو. اتفاقاً هڪڙي عجمي جوان کي ماني کائيندو ڏٺائين. پاڻ فرمايو اتن ته جڏهن هن لقمون ٿي کنيو تڏهن بيصبريءَ جي ڪري منهنجي اهڙي حالت ٿي ٿي جو مون گهريو ٿي ته آءٌ پنهنجو وات کڻي پٽيان مگر شرم جي ڪري ائين ڪري نٿي سگهيس. ڳالهين ڪندي هن عجمي ماڻهو چيو ته آءٌ جيلان جو رهندڙ آهيان ۽ هتي هينئر تازو آيل آهيان. جيلان جو هڪڙو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇوڪرو پڙهي ٿو. هلندي مهل ان جي ماءُ ڪجهه اشرفيون ان کي پهچائڻ لاءِ منهنجي حوالي ڪيون هيون. مگر ڇوڪري جو پتو مون کي ڪونه لڳو ۽ ڏڪار جي ڪري منهنجا سڀ پئسا خرچ ٿي ويا. اڄ مون امانت جي اشرفيءَ مان هي ڪاڏو خريد ڪيو آهي. تنهن تي پاڻ فرمايائين ته عبدالقادر منهنجو نالو آهي. عجميءَ چيو تڏهن ڪاڏو تنهنجو ئي آهي. تون منهنجو مهمان ڪونه آهين پر آءٌ تنهنجو مهمان آهيان.

پاڻ چوڏهين سلسلي ۾ پيءُ جي طرفان حسيني ۽ پندرهين سلسلي ۾ ماءُ جي طرفان حسيني هو. ماءُ ان کي جيڪي چاليهه اشرفيون ڏنيون هيون سو سندس پدري ترڪي جو اڌ هو. مٿين واقعي مان هي ڳالهه معلوم ٿي ٿئي ته شريف ماڻهن ۾ علم حاصل ڪرڻ سڀ ڪان مقدم سمجهيو ويو ٿي ۽ هي به ظاهر آهي ته علم حاصل ڪرڻ ۾ شريف ماڻهو نهايت ڏک ۽ تڪليفون سهندا هئا ۽ انهي ڪري ئي آسانيءَ سان انهن کي ڪماليت به حاصل ٿي پوندي هئي. هينئر مغربي يعني يورپي اثر جي ڪري علم حاصل ڪرڻ جو پراڻو طريقو دنيا مان ئي نڪري ويو آهي. استادن کي پڙهائيءَ جي اجرت ڏيئي عيش ۽ آرام ۾ وقت گذاري جيڪي بار علم حاصل ڪن ٿا تن ۾ ڪابه ڪماليت پيدا ڪانه ٿي ٿئي. ڪتاب ياد ڪري امتحان پاس ڪرڻ ڪنهن علم ۾ ڪمال حاصل ڪرڻ ڪان بلڪل جدا آهي.

پاڻ ظاهري علم جي تحصيل ڪان فارغ ٿي باطني علم جي طرف متوجه ٿيو. مختلف علمن ۾ پاڻ تعليم ڏيندو هو. سندس فتويٰ شافعي ۽ حنبلي هوندي هئي سندس چوڻ هو ته جيڪڏهن انسان چاهي ها ته موت ڪان پوءِ جا ٿي گذري ٿو ته پوءِ هو ڪڏهن به زندگيءَ جي خواهش نه ڪري ها.

سندس ڪرامتن جو بيان ڪرڻ ايترو ضروري ڪونه آهي. فقط ايترو لکڻ ڪافي آهي ته مسلمانن وٽ سندس درجو اولياءَ ڪرامن ڪان اعليٰ سمجهيو وڃي ٿو. سندس پيڙائيءَ جو وقت تمام خوشحاليءَ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سان گذريوه سيني مسلمانن جي قلبن تي سندس حڪومت هئي ۽ پاڻ دين ۽ دنيا ڪي گڏ هلايائين ٿي. سندس اولاد تمام گهڻو هو. سندس وفات بغداد ۾ ٻارهين ربيع الثاني ۽ ڪن وٽ نائين ربيع الثانيءَ جي ٿي ۽ بغداد ۾ ئي مدفون ٿياء.

حضرت شيخ ابونجيب سهروردي رحه

ولادت سنه ٤٩٠هه وفات سنه ٥٦٣هه

سندس ولادت سهرورد ۾ ٿي جو عراق عجم ۾ آهي. سندس نالو عبدالقادر هو ۽ ابونجيب سندس ڪنيت هئي. سندس خطاب يا لقب ايترا گهڻا هئا جنهن ڪري هو ڪنهن هڪڙي لقب سان خاص طرح مشهور ٿي ڪين سگهيو. سندس شجره نسب ٻارهينءَ پيڙهيءَ سان حضرت ابوبڪر رضه سان وڃي ٿو ملي. جوانيءَ جي شروعات ۾ پاڻ بغداد ۾ آيو ۽ اتي ئي رهي انتقال فرمايائين. ظاهري خواه باطني علمن سان پاڻ مالامال هو. ملڪ شاه سلجوقي جي وزير اعظم نظام الملڪ طوسي سنه ٤٥٧هه ۾ بغداد جي ايرندي پاسي ۾ دجله نديءَ جي ڪناري تي جيڪا نظاميه نالي عظيم الشان يونيورسٽي قائم ڪئي هئي تنهن جو هي ٥٤٥هه ۾ پرنسپل مقرر مقرر ٿي ويو. سندس خود ذاتي مدرسو به هو. سنه ٥٤٨ هه ۾ نظاميه يونيورسٽيءَ کي ڇڏي پاڻ خود پنهنجي مدرسي ۾ تعليم ڏيڻ لڳو. سندس مدرسي جون به شاخون هيون هڪڙيءَ ۾ ظاهري علم پڙهايو ويندو هو ۽ ٻئي ۾ باطني علم پڙهايو ويندو هو. انهي ئي سبب ڪري سندس لقب امام الطائفتين به هو.

علم حاصل ڪرڻ ۾ پاڻ ڪنهن به فرقي جي لحاظ کي ڇڏي گهڻن ئي ماڻهن کان مدد ورتي. انهي طرح علم باطنيه ۾ به پنهنجي پير ۽ چاچي شيخ وجيه الدين سهرورديءَ کان سواءِ گهڻن ئي بزرگن کان فيض حاصل ڪيائين. جهڙي طرح علم حاصل ڪرڻ ۾ پاڻ آزاد هو تهڙي طرح پيا ماڻهو به ڪانئس ظاهري ۽ باطني علم سکڻ ۾ بي تڪلف رهندا هئا. ان جو نتيجو هيءَ ٿيو جو هينئر

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيترا بہ سلسلا صوفين جا آهن تن مان ڪوبہ سندس باطني فيض کان بي‌نياز ڪونہ آهي. سندس خليفي حضرت نجم‌الدين ڪبريٰ کان خواجہ معين‌الدين چشتي اجميريؒ فيض حاصل ڪيو هو ۽ سندس خليفي شيخ شهاب‌الدن سهرورديؒ کان حضرت فريدالدين گنج‌شڪر فيضياب ٿيو. چشتيہ خاندان تي سندس اثر هن طرح آهي ۽ نقشبنديہ خاندان جي سرگروه خواجہ بهاوالدين نقشبند کي بہ ڏانهس چڱو عقيدو هو. سندس خليفن ۾ وڏيڪ مشهور هي آهن:
(۱) شيخ شهاب الدين عمر سهروردي (۲) شيخ نجم‌الدين ڪبريٰ (۳) شيخ عمار بن ياسر اندلسي (۴) شيخ ڪبير مصري (۵) خواجہ اسماعيل فقري (۶) شيخ عبدالله رومي (۷) شيخ جمال‌الدين عبدالصمد زنجاني (۸) شيخ عبدالرشيد ابهري.

سندس سلسلي ۾ حضرت سعدي مصلح‌الدين شيرازيؒ، حضرت خواجہ فريدالدين عطارؒ، مولانا شمس‌الدين تبريزيؒ، مولانا جلال‌الدين روميؒ، شيخ شرف‌الدين احمد يمني منيري بهاري وغيره گهڻائي نالي وارا حضرات ٿي گذريا آهن. سدا سهاڳ فرقو حضرت سدا سهاڳ احمدآباديؒ کان نڪتو آهي ۽ هو انهي سهروردي خاندان جو رُڪن بيان ڪيو وڃي ٿو.

جڏهن ڪو باطني علم جو طالب پنهنجي استاد وٽ ايندو هو ۽ ان جو وجود باطني علم جو لائق نہ دوندو هو تہ مجاهدات ۽ رياضيات جو حڪم استاد جي بارگاه مان صادر ٿيندو هو. رياضت مان هيءَ رياضت ۽ مطلب واري ڪانہ هئي جيڪا هينئر عبادتگاهن ۾ جاري آهي جو هڪ لونو گيهہ جو پي ماڻهو جاءِ مان ٻاهر نڪرن ٿا. بلڪ رياضت مان اها محنت گهربل هئي جنهن ڪري نفس جو غرور هليو وڃي. شيخ ابونجيب جي نسبت مشهور آهي تہ ظاهري علم جي حاصل ڪرڻ کان پوءِ جڏهن باطني علم ڏي ڀاڻ راغب ٿيو تڏهن پاڻي ڀرڻ جو ڏنڊو پاڻ اختيار ڪيائين. سڄي محلي وارن جو پاڻ پاڻي ڀريندو هو ۽ ان جي جيڪا مزوري ملندي هيس تنهن مان وقت‌گذاري ڪندو هو. مگر جڏهن هي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وقت گذري ويو ۽ سڀني مسلمانن جي استاديءَ جو فخر
کيس حاصل ٿيو. تڏهن ته دولت ان جي پيرن ۾ پئي لتاڙي ۽
وقت جا بادشاهه به هن جي عزت ڪندا رهيا. الراشد بالله جي
تخت نشينيءَ وقت سنه ۵۲۹ هه ۾ جڏهن پاڻ بيعت جي رسم ادا
ڪرڻ لاءِ ويو تڏهن خليفي کي انصاف، خدا ترسي ۽ حق پرستيءَ
جي تاڪيد ڪيائين ۽ خليفي به نهايت ارادتمنديءَ سان سندس
نصيحتون ٻڌيون هيون.

سلطان صلاح الدين

ولادت سنه ۵۳۲ هه

سنه ۵۳۲ هه ۾ هي پيدا ٿيو. سندس پيءُ نجم الدين ايوب
شام جي اتابڪن جي فوج جو سپه سالار هو. عمادالدين شام جي
بادشاهه صلاح الدين کي ڇگو ڏسي ان جي تربيت ۽ تعليم لاءِ
خاص توجه ڏنو. جنهن جو نتيجو هي ٿيو جو صلاح الدين جوان
ٿيڻ مهل دل جو بهادر ۽ صاحب سيف و القلم نڪتو. عمادالدين
جي پٽ سلطان نورالدين نجم الدين کي دمشق جو سپه سالار مقرر
ڪري صلاح الدين کي به ان سان گڏ رکيو.

ڇهين صدي هجري شام ۽ مصر جي مسلمانن لاءِ وڏي
آزمائش جو زمانو هو. يورپ جا مجاهد بيت المقدس کي مسلمانن
جي هٿان ڦرڻ لاءِ تمام زوردار ڪوشش ڪري رهيا هئا. ٻه سؤ
ورهين تائين جنگ جو سلسلو شام جي مسلمانن ۽ يورپ جي
عيسائين جي وچ ۾ جاري رهيو ۽ انهن لڙاين عيسائين کي گهڻو
فائدو پهچايو. اسپين ۽ بغداد جي يونيورسٽين مان جيڪو فائدو
عيسائين کي پهتو هو سو تمام محدود هو. ڪتابي علم مان عام
ماڻهو مهذب ڪونه ٿيندا آهن. مسلمانن جي عام تهذيب ۽ تمدن
جو عام عيسائين انهن لڙاين ۾ سکيو. انهن لڙاين کي مسلمان صليبي
لڙايون سڏيندا آهن. هيءَ ڳالهه به واضح هجي ته صليبي لڙاين
جو سلسلو فقط ٻن سون ورهين تائين قائم ڪونه هو بلڪ ان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان پوءِ به ڪيتري ئي عرصي تائين قائم رهيو. مگر پڇاڙيءَ جون لڙايون خالص مذهبي لڙايون ڪين هيون. اهي لڙايون ملڪ ۽ دولت حاصل ڪرڻ لاءِ هيون ۽ گهڻو ڪري الهندي پاسي ۾ هيون. بغداد جي خلافت جي ڪمزوريءَ ڪري جيڪي ننڍيون ننڍيون سلطنتون اسلامي ملڪن ۾ پکڙيون پيون هيون تن جي ڪري اتر ۽ الهندي جي مسلمانن جون حالتون خراب ٿي پيون هيون ۽ خرابيءَ جو سبب هيءَ هو نه مسلمانن جي نااتفاقيءَ ڪري پسگردائي جي عيسائين زور ورتو ۽ مذهبي همدرديءَ يورپ جي بادشاهن کي انهن جو مددگار بنائي وڌو. نتيجو هي ٿيو جو بيت المقدس انڪل پوڻا پنج ورهيه مسلمانن جي قبضي ۾ رهڻ ڪان پوءِ پنجينءَ صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ وري به عيسائين جي قبضي ۾ هليو ويو ۽ پيانوي ورهين تائين عيسائين جي قبضي ۾ رهيو. انهيءَ وچ ۾ ننڍيون ننڍيون بي‌سود لڙايون ٿينديون رهيون. صلاح الدين ڇهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ يعني سنه ٥٨٨ هه ۾ بيت المقدس (يروشلم) وري به عيسائين ڪان ڦري ورتو جو هيستائين مسلمانن جي قبضي ۾ رهيو پئي آيو مگر هاڻوڪي يورپ جي عالمگير لڙائيءَ ۾ شريف مڪي جي غداري ڪري وري به مسلمانن جي هٿان نڪري عيسائين جي قبضي ۾ اچي ويو آهي. جهڙي طرح ڪعبي شريف جي عبادتگاه، مڪو شهر جو نالو ۽ حجاز ملڪ جي حصي جو نالو آهي تهڙي طرح جنهن شيءِ ۾ بيت المقدس آهي تنهن کي يروشلم يا جروسلم چون ٿا ۽ انطاڪيه ملڪ جي حصي جو نالو آهي. جروسلم حضرت داؤد عليه السلام ۽ حضرت سليمان عليه السلام جو تختگاه هو. جهڙي طرح ڪعبو شريف حضرت ابراهيم عليه ٺاهيو تهڙي طرح بيت المقدس کي حضرت سليمان عليه عبادت الاهيءَ لاءِ ٺاهيو هو. هتي وڏا وڏا پيغمبر ٿي گذريا آهن. حضرت مريم عليه انهي هنڌ جي ٻهاري ڏيندي هئي. حضرت عيسىٰ عليه اتي ئي نپجي وڏو ٿيو. مسلمان به هن کي مقدس يا پاڪ ڪري سمجهن ٿا. عيسائين جو ته هيءَ ئي قبلو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. مسلمانن کان جڏهن عيسائين بيت المقدس ڦري ورتو هو تڏهن اهڙيون سخت لڙايون ڪيون ٿيون هيون جهڙيون عيسائين کان واپس وٺڻ تي ٿيون. انهي واپسيءَ ۾ صلاح الدين درميدان هو. لڙائيءَ جون حالتون ڪنهن بئي هنڌ بيان ٿينديون هتي فقط هيترو لکيو وڃي ٿو ته انهن صليبي لڙاين جي ڪري صلاح الدين جو نالو يورپ جي گهر گهر ۾ مشهور ٿي ويو. هندستان جا گهڻائي علماءَ صلاح الدين جا واقف ڪين هوندا مگر يورپ جو ٿوروئي ڪو لکيو پڙهيو ماڻهو اهڙو هوندو جو صلاح الدين جي احوال کان واقف نه هجي. صلاح الدين جي شروعاتي ترقي هن طرح ٿي جو سلطان عمادالدين کان پوءِ ان جي پٽ سلطان نورالدين سنه ۵۵۲ هه ۾ صلاح الدين کي دمشق جو ڪوٽوال مقرر ڪيو. انهن ٻنهي کي چوگان بازيءَ جو ڏاڍو شوق هو ۽ انهي چوگان بازيءَ جي ملاقات صلاح الدين کي ڪوٽواليءَ کان سلطاني مصاحبت تائين پهچائي ڏنو.

انهي زماني ۾ مصر جي بني فاطمه خاندان جو پڇاڙيءَ جو بادشاه عاضدلدين الله هو جو سمورو درباري اميرن جي هٿ ۾ هو ۽ درباري اميرن جو پاڻ ۾ اتفاق ڪونه هو. نورالدين، صلاح الدين جي چاچي کي مصر ۾ سڌاري جي لاءِ موڪليو ۽ صلاح الدين به پنهنجي چاچي سان گڏ ويو. صلاح الدين ۽ ان جو چاچو جن اميرن جي مدد لاءِ هئا تن جي مخالفن جروسلم جي عيسائي بادشاه کان مدد گهري ۽ هن عيسائي بادشاه سموري مصر تي پنهنجو قبضو ڪرڻ گهريو. هن حالت ڪري مصر جي خانه جنگي ڦري مذهبي لڙائي جو رنگ وٺي ويئي. نورالدين ملڪ شام جي عيسائي علائقن تي حملو ڪرڻ گهريو جنهن ڪري عيسائين مصر جو خيال ڇڏي ڏنو. نورالدين، صلاح الدين ۽ ان جي چاچي کي وري به مصر ڏي روانو ڪيو ۽ عيسائين کي مصر ۾ سخت شڪست پهتي جنهن ڪري صلاح الدين جو نالو مشهور ٿي ويو. ٻيون پيرو صلاح الدين پنهنجي چاچي سان گڏجي ويو ۽ جن درباري

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اميرن عيسائين جي مدد سان مصر جي اسلامي حڪومت کي ڊاهڻ ٿي گهريو تن جي پاڙ به پٽي ڇڏيائين. عاضدلدين الله 'صلاح الدين جي چاچي کي وزير ۽ صلاح الدين کي پنهنجو مشير خاص مقرر ڪيو

صلاح الدين پنهنجي چاچي جي مرڻ کان پوءِ سنه ٥٦٥ ه ۾ مصر جو وزير اعظم مقرر ٿيو. هن پنهنجي وزارت جي وقت ۾ مسلمانن ۾ اتفاق پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ شيعيت اسماعيليءَ جي بجاءِ هن اهل سنت و جماعت جو طريقو پڪيڙيو ۽ بغداد جي عباسيه خلافت جي دربار ۾ به هن جي وڏي عزت ٿي. انهي زماني ۾ رومين ۽ يونانين جي عيسائي فوجن مصر تي حملو ڪيو ۽ صلاح الدين جي تدبيرن ڪري انهن کي شڪست ملي. سنه ٥٦٧ ه ۾ عاضدلدين الله بيمار ٿيو ۽ ان جي حياتيءَ ۾ ئي صلاح الدين بغداد جي عباسي خليفي مستفي باالله جي نالي جو خطبو جاري ڪيو ۽ عاضدلدين الله جي مرڻ تي عباسيءَ جي سيادت ميجي صلاح الدين پاڻ کي مصر جو بادشاه مقرر ڪيو. يمن ۽ حجاز ۾ ارتداد يعني مرتد ٿيڻ جو زور هو. سنه ٥٦٩ ه ۾ اتي به هن پنهنجي فوج موڪلي پنهنجي حڪومت قائم ڪئي مگر سڪي ۽ خطبي ۾ بغداد جي خليفي جو ئي نالو رهڻ ڏنائين.

سنه ٥٦٩ ه ۾ دمشق جو سلطان مري ويو جنهن ڪري صلاح الدين دمشق ۾ آيو ۽ درٻاري اميرن امرائن کي سمجهائي نورالدين جي پٽ صالح کي تخت تي ويهاريائين ۽ اهڙي طرح حق نمڪ ادا ڪيائين.

انهي زماني ۾ حسن بن صباح قهستان يا ڪوه قاف ۾ هڪڙي حڪومت قائم ڪئي مگر هيءَ حڪومت فقيرن ۽ درويشن جي گادي هئي. جنهن جو تفصيل هي آهي ته انهي فقيري گاديءَ جي مريدن کي فدائي، حشائين يا باطنيه فرقو چوندا هئا. هنن مائهن جو مطلب هيءَ هو ته دنيا ۾ بااثر ماڻهو ماري ڇڏجن. جنهن ڪري وڏا وڏا علماءَ ۽ فقراءَ ۽ بادشاه انهن ماڻهن جي هٿان قتل ٿي ويا. سموري اسلامي ملڪن جا ماڻهو انهن کان ٻڄڻ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لڳا ۽ انهن جي فوج جا ماڻهو يعني فرقه باطنيه جا مريد وڏا زبردست سمجهڻ ۾ آيا. هي لکي تمام خوفناڪ حملو ڪندا هئا. جيڪڏهن هنن جو اهو ڪم حسد ۽ بغض جي ڪري هو ته پوءِ هو بلڪل ناپاڪ هو. پر جيڪڏهن انهي ڪري هو ته باالنر ماڻهو انساني همدرديءَ ڪان عاري هوندا آهن ته انهن جو دنيا ۾ نه هئڻ چڱو آهي ته پوءِ هي خيال هڪڙي قسم جو دماغي فتور آهي جنهن جا مثال پين وقتن ۽ ملڪن ۾ ملي سگهن ٿا. مگر سڀ ڪان عجيب ڳالهه فرقه باطنيه جي بنسبت تاريخ نويسن لکي آهي سا نهايت حيرت پيدا ڪندڙ آهي. اها هيءَ آهي ته انهي فرقي جي سجاده نشينن جا نائب سيني ملڪن ۾ پکڙيل هوندا هئا ۽ آهي نائب بهادر سپاهين کي سمجهائيندا هئا ته سجاده نشين جيئري ئي بهشت جو سير ڪرائي ٿو. انهي ڪري جڏهن ڪو معتقد سپاهي سجاده نشين تائين پهچي ويندو هو تڏهن ٿوريءَ دير جي لاءِ هو بهشت ۾ موڪليو ويندو هو ۽ بهشت مان موٽي جڏهن هو جنتي حورن جي عشق ۾ دانهون ڪندو هو تڏهن ان کي چيو ويندو هو ته فلاڻي امير کي ماري اچ ته هميشه جي لاءِ توکي بهشت ۾ موڪليو وڃي. هو غريب عشق جي جوش ۾ ناحق خون ڪري جڏهن پنهنجي پير وٽ ايندو هو تڏهن بهشت ۾ موڪلڻ جي بجاءِ ان کي قتل ڪيو ويندو هو. انهي لاءِ ته ڪجهه پڌرو نه ٿئي.

بهشت جي صورت هيءَ هئي جو سجاده نشين جي رهڻ جي هنڌ جي ويجهو ڪوه قاف جي واديءَ ۾ هڪڙو قلعو بنايو ويو هو. جنهن ۾ سون ۽ چانديءَ جون ديوارون هيون. پٿين تي ياقوت ۽ زمرد جو جڙاءُ ٿيل هو. جواهرات جا مصنوعي وڻ ٺهيل هئا جن تي مصنوعي پکي قرآن شريف جون آيتون پڙهندڙ هئا. گلاب ۽ ڪيوڙي جي پاڻيءَ سان حوض پريا پيا هوندا هئا. کير ۽ شربت جون نهرون ان ۾ جاري هيون ۽ سڀ ڪان وڌي ڳالهه هيءَ هئي جو ڪوه قاف جون ڪنواريون ۽ حسين ڇوڪريون ۽ غلمان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چوندي چوندي ان ۾ رکيا ويا هئا. جڏهن ڪوبه مريد بهشت جي سير لاءِ آيو ٿي ته ان کي بيهوش ڪرڻ جي دوا پياري بيهوشيءَ جي حالت ۾ ان کي بهشت پهچايو ويو ٿي. جڏهن هو ڪنهن حور تي گهڻو فريفتو ٿي پيو ٿي تڏهن اها حور ان کي بيهوشي جو پيالو ڏيئي چوندي هئي ته جيڪڏهن توکي منهنجو وصال منظور آهي ته وري دنيا ۾ وڃ ۽ فلاڻي ظالم ماڻهوءَ کي ماري وجهه. جيڪڏهن تون مري پئين ته شهيد ٿي هڪدم هليو ايندين ۽ جيڪڏهن غازي ٿي بچي وئين ته پوءِ سجاده نشين کان راهداريءَ جو پروانو وٺي هليو اچج. بيهوشيءَ جي پيالي پيڻ کان پوءِ جڏهن هو بيهوش ٿي پوندو هو ته قلعي جي ويجهو ڪنهن غار ۾ ان کي ڇڏيو ويندو هو جتي هن کي وري هوش اچي ويندو هو ۽ پوءِ هو حور جي فرمودي موجب اهو ڪم ضرور ڪندو هو. صلاح الدين جي عروج جي زماني ۾ انهي باطنيه فرقي ان جي جان وٺڻ به گهري هئي مگر هي بچي ويو. انهي ڪري جو هن جي هٿان دنيا جا وڏا وڏا ڪم ٿيڻا هئا.

سلطان صالح جي مرڻ ڪري مصر جي حڪومت به صلاح الدين جي هٿ ۾ آئي ۽ انهي وقت صلاح الدين دمشق جي اميرن امرائن سان اتفاق ۽ اتحاد قائم ڪرڻ جي سخت ڪوشش ڪئي ته موصل جا عيسائي انهن سان سازباز ڪري فساد نه پکيڙين.

نورالدين جو پڪو ارادو هو ته هو جروسلم کي عيسائين کان وري هٿ ڪري. مگر موت ان کي فرصت نه ڏني. صلاح الدين هي ڪم پنهنجي سر تي کنيو. پهريائين پهريائين سنه ٥٧٢ هه ۾ هن عقلان تي حملو ڪيو. جڏهن هن کي شڪست پهتي مگر پڻ مهنن کان پوءِ قلعه يعقوب فتح ڪري اڳيون بدلو ورتائين ۽ پڻ ورهين لاءِ عيسائين صلح ڪيو مگر صلح جي وقت ۾ ئي عيسائين وعدي خلافي ڪئي. جنهن ڪري صلاح الدين کي لڙائي جاري ڪرڻي پئي. انهي لڙائيءَ ۾ يورپ جا وڏا وڏا امير ۽ شاهزادا شامل ٿيا. صلاح الدين جي فتح ٿي ۽ گهڻائي عيسائي علائقا مسلمانن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي قبضي ۾ اچي ويا. اهي لڙايون گهڻيون ٿي ٿيون مگر انهن ۾ طبريه جي لڙائي مشهور آهي. هي لڙائي سنه ۵۸۳ هه ۾ ٿي، جنهن ۾ بيت‌المقدس جو بادشاه گوئي قيد ٿي پيو. طبريه کانپوءِ عڪه فتح ٿيو. تنهن کان پوءِ بيت‌المقدس به فتح ٿيو ۽ سموري الهندي ڪناري تي مسلمانن جو قبضو ٿي ويو. بيت‌المقدس جي هٿان وڃڻ جي خبر يورپ ۾ ڦرڦوٽ پيدا ڪري وڌي. فرانس جي شهنشاه فلپ، انگلنڊ جو بادشاه رچرڊ، جرمنيءَ جي شهنشاه فريڊرڪ يورپ جي ٻين گهڻن ئي اميرن ۽ سردارن گڏجي صلاح‌الدين جي مقابلي لاءِ آيا. فريڊرڪ هڪڙيءَ نديءَ ۾ گهوڙي تان ڪري ٻڏي مئو مگر ان جو پٽ لڙائيءَ جي ميدان ۾ اچي ويو. بيت‌المقدس جو بادشاه گوئي، جنهن کي صلاح‌الدين قيد ڪري ڇڏي ڏنو هو سو به عيسائين سان وڃي شامل ٿيو. مطلب ته هي وڏي سخت لڙائي ٿي. يورپ جا تاريخ نويس حيرت مان لکن ٿا ته جيڪا فوج سموري ايشيا جي فتح ڪرڻ لاءِ ڪافي هئي، تنهن فوج ڇئن ورهين تائين سلطان صلاح‌الدين سان هڪ سؤ کان به وڌيڪ لڙاين ڪرڻ کانپوءِ نيٺ سنه ۵۸۸ هه ۾ هنن شرطن تي صلح ڪيو:

۱- اصلي صليب مسلمانن جي قبضي ۾ رهي.
۲- جروسلم مسلمانن جي قبضي ۾ رهي مگر عيسائين کي زيارت ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي.
۳- املہ جو اڌ علائقو مسلمانن جي قبضي ۾ رهندو.

هتي هي ڳالهه لکڻ به بي‌موقعه نه ٿيندي ته جڏهن عيسائين، مسلمانن کان جروسلم ورتو تڏهن مسلمانن جي خون سان سارو شهر پرجي ويو هو. مگر جڏهن صلاح‌الدين، جروسلم عيسائين کان موٽي هٿ ڪيو تڏهن ڪنهن به عيسائيءَ کي ڪنهن به قسم جو نقصان ڪونه پهتو. انهي وقت جي عيسائين جي هلت چلت خراب هئي جنهن عيسائين کي بيت‌المقدس ۾ هڏا ڇڏي به رهڻ ڪونه ڏنو ۽ مسلمان ٻارهن سؤ ورهين کان ان تي قابض آهن. مگر هن زماني ۾ مسلمانن جي بنسبت عيسائي قومون

حڪومت جي قاعدن قانونن کان زياده واقف آهن ۽ انهي ڪري ئي دنيا جي گهڻن حصن تي انهن جو قبضو آهي.

خواجه معين الدين چشتي اجميري

وفات سنه ۶۳۳ هه

سندس ولادت سيستان ۾ ٿي ۽ ظاهري علم خراسان جي شهرن ۾ حاصل ڪيائين، تنهن کانپوءِ بغداد وڃي خواجه عثمان هاروني وٽ باطني علم جو تحصيل ۽ تڪميل ڪيائين. پاڻ هندستان ۾ تشريف فرما ٿيو. سو جيئو وڃي ٿو ته پنهنجي پير جي حڪم سان، ان وقت محمود غزنويءَ جي ڪاهن جو اثر هندستان ۾ ڪونه رهيو هو. البت ايترو هو جو هندستان جا ماڻهو مسلمانن کي معزز سمجهندا هئا، مگر انهن جي مذهبي خيال کان نفرت ڪندا هئا. ان وقت راجا پرٿيراج هتي جو راجا هو ۽ اجمير ۾ ان جو هڪ صوبيدار يا گورنر رهندو هو. خواجه صاحب کي ڏينهن دهليءَ ۾ رهي اجمير ڏي هليو ويو ۽ اتي ئي پاڻ وفات ڪيائين ۽ اتي ئي مدفون ٿيو. محمود غزنويءَ اسلام جي جيڪا صورت هندستانين کي ڏيکاري هئي تنهن کان تمام بهتر صورت ۾ خواجه صاحب اسلام جو نمونو ڏيکاريو ۽ ماڻهو اسلام جا تابعدار ٿيڻ لڳا. چيو وڃي ٿو ته راجا جوگرو جئپال ۾ خواجه صاحب جي فيض صحبت ڪري مسلمان ٿيو ۽ خواجه صاحب پنهنجن مريدن کي سڀني مذهبي هيڊڪوارٽرن ۾ اسلام جي اشاعت لاءِ روانو ڪيو.

چيو وڃي ٿو ته خواجه صاحب جي هندستان ۾ رهي پوڻ ۽ سندس مريدن جي جابجا پکڙجي پوڻ کان پوءِ محمد غوريءَ هندستان تي حملو ڪري پرٿيراج کي شڪست ڏني. خواجه صاحب جي مريديءَ جي سلسلي ۾ جيڪي ماڻهو آهن تن جي بيان ڪرڻ موجب هندستان ۾ اسلام خواجه صاحب جي ذريعي سان پکڙيو.

هي ماڻهو سلطان محمود جي ٻارهن جانشينن جو اثر الهندي هندستان ۾ حڪمران هئا ۽ انهن ٻارهن مان، ڏهون، يارهون ٻارهون بادشاهه،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يعني مسعود ثاني، خسرو شاه ۽ خسرو جو لاهور کي تخت گاه بنائڻ واري ڳالهه کي وساري ٿا ڇڏين. تاريخي ڳالهه هي آهي ته لاهور جي غزنوي خاندان جي لاڳاپي کري خواجه صاحب لاهور آيو ۽ انهي وقت پرٿيراج ۽ لاهور جي بادشاه جي پاڻ ۾ دوستي هئي انهي کري هو اسلام جي اشاعت لاءِ دهليءَ ۽ اجمير تائين وڃي آيو ۽ اتي ئي رهي پيو. هڪڙي ڳالهه هيءَ به ٿئي وڃي ٿي ته غوري جن جو ارادو سڄي هندستان کي فتح ڪرڻ جو هو تن خواجه صاحب ۽ ان جي مريدن کي هندستان ۾ بطور پيش خيمه جي روانو ڪيو هو. مگر خواجه صاحب ۽ ان جا همراهي تارڪ الدنيا فقير هئا جن جو ملڪي معاملات ۾ شامل رهڻ ڪٿان به ثابت نٿو ٿئي.

خواجه صاحب جو خليفو بختيار ڪاڪي، خواجه صاحب جي حياتيءَ ۾ ئي دهليءَ ۾ وڃي رهيو هو. انهي کري خليفن جو سلسلو اجمير جي بجاءِ دهليءَ ۾ هليو ويو. خواجه صاحب جي جانشينن، خواجه صاحب جو نالو هندستان ۾ تمام گهڻو روشن ڪيو. اڪبر بادشاه جو آگره کان اجمير تائين پيرين پيادو مزار شريف جي زيارت لاءِ اچڻ ارادتمنداڻو هو يا ڪنهن پوليٽيڪل مصلحت سان هو. خواجه صاحب جي مشهوريءَ سبب هيڪاري گهڻو ٿيو. بهرحال هندستان جي اولياءُ الله جي جد اعليٰ هئڻ جو فخر سڀڪنهن طرح سان خواجه صاحب کي آهي ۽ هندستان ۾ دين اسلام پکيڙڻ به هڪڙيءَ حد تائين سندس ئي طرف ڏي منسوب ٿي سگهي ٿو.

بختيار ڪاڪي

ولادت سنه ۵۶۱ هه وفات سنه ۶۳۴ هه

پاڻ خواجه قطب الدين بختيار ڪاڪيءَ جي نالي ۽ لقب سان مشهور آهي ۽ ڪڏهن مختصر طرح ڪيس فقط قطب صاحب به چوندا آهن. ماوراءالنهر جي علائقي اوش ۾ پاڻ پيدا ٿيو. سندس نسبي سلسلو چوڏهن پيڙهين سان حضرت امام حسين عليه السلام

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تائين پهچي ته سندس عمر اڃا ڏيڍ سال جي هئي ته سندس والد خواجه ڪمال احمد صاحب انتقال ڪيو. جڏهن ٻار پڙهڻ جي لائق ٿيو تڏهن ابوحفص نالي هڪڙي بزرگ وٽ علم حاصل ڪرڻ لاءِ ويڻ لڳو ان ڪان پوءِ ڪيس باطني علم جو شوق پيدا ٿيو ۽ بغداد ۾ پهچي خواجه معين الدين چشتيءَ جو مريد ٿيو. ڪي چون ٿا ته خود خواجه معين الدين اوش ۾ وڃي ڪيس مريد ڪيو. جڏهن خواجه معين الدين اجمير ۾ آيو تڏهن خواجه قطب الدين به ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ دهليءَ هليو آيو. پاڻ اجمير ۾ وڃڻ گهريائين ٿي مگر سندس پير ڪيس دهليءَ ۾ ئي روڪي ڇڏيو. ۽ خود خواجه صاحب اجمير ڪان اچي دهليءَ ۾ سندس ملاقات ڪئي. هي زمانو سلطان شمس الدين التمش جي حڪومت جو هو. مشهور آهي ته شمس الدين التمش خواجه قطب الدين جو مريد هو. شيخ نجم الدين صغرى دهليءَ جي شيخ الاسلام ڪي سلطان التمش انهي ڪري موقوف ڪري ڇڏيو هو جو هن جو خواجه صاحب سان حسد هو. پاڻ تمام ننڍپڻ ۾ مريد ٿيو هو. پاڻ رياضت ۽ مجاهدت تمام گهڻي ڪندو هو. صبر ۽ قناعت ۾ سندس درجو تمام اعلى هو. هڪ ڀيري سلطان شمس الدين التمش ڪيس ڪجهه ڏيڻ گهريو تڏهن پاڻ فرمايائين ته آءٌ توکي پنهنجو خيرخواه دوست ڪري ٿو سمجهان ۽ تون وري مون سان دشمني ڪرڻ ٿو گهرين. راڳ ٻڌڻ جو ڪيس گهڻو شوق هوندو هو. مشهور آهي ته هن شعر ته "ڪشتگان خنجر تسليم را، هر زمان ازغيب جان ديگرست" جو تڪرار ڪيترن ئي ڏينهن تائين قائم رهيو ۽ انهي ئي ذوق ۽ شوق ۾ پاڻ جان ڏنائين. سلطان شمس الدين سندس جنازي جي نماز پڙهائي هئي ۽ هي به مشهور آهي ته ان ئي ڪيس غسل به ڏنو هو. سندس مزار شريف پراڻي دهليءَ ۾ آهي ۽ بلڪل ڪچي آهي. سندس مزار جي ويجهو اهو منارو آهي جنهن کي قطب مينار سڏيو وڃي ٿو ۽ اهو سندس زماني ڪان ڪجهه اڳ قطب الدين ايبڪ ٺهرايو هو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خواجه فريدالدين مسعود گنج شڪر

ولادت سنه ۵۵۴ هه وفات سنه ۶۴۵ هه

بيان ڪيو وڃي ٿو ته سندس وڏن جي سٽين پيڙهي فرخ شاه ڪابل جي بادشاه سان، ويهين پيڙهي حضرت عمر فاروق رضه سان هئي. پاڻ ملتان جي ويجهڙائي ۾ پيدا ٿيو. پهريائين قرآن مجيد ياد ڪيائين تنهن کان پوءِ درسي ڪتاب پڙهيائين. خواجه قطب‌الدين بختيار ڪاڪي جڏهن پنهنجي وطن کان دهليءَ ڏي ويو تڏهن ڪجهه وقت ملتان ۾ به اچي رهيو هو. خواجه فريدالدين ان سان گڏ دهليءَ اچڻ گهريو مگر پاڻ ان کي منع ڪيائين ۽ فرمايائين ته پهريائين ظاهري علم حاصل ڪري وٺ تنهن کان پوءِ مون وٽ اچي رهج. ڇالاءِ ته درويش بي‌علم شيطان جو مسخرو هوندو آهي. ان کان پوءِ خواجه فريدالدين علم حاصل ڪرڻ لاءِ قنڌار ويو ۽ پنجن ورهين کان پوءِ اسلامي ملڪن جو به سير ڪيائين ۽ گهڻن ئي ديني بزرگن جي صحبت مان فيض حاصل ڪيائين. سفر کان موٽي خواجه قطب‌الدين وٽ دهليءَ پهتو. کيس رياضت ۽ عبادت جو حد کان گهڻو شوق هو. وچ ۾ پاڻ هانسيءَ جي ڳوٺ ۾ به هليو ويو هو. خواجه قطب‌الدين جي وفات کان پوءِ پاڻ دهليءَ ۾ اچي سجاده نشين ٿيو. سندس پجاڙيءَ جي حياتي پاڪ پٽن ۾ ختم ٿي. سندس عمر ۹۵ ورهيه هئي. گنج شڪر سندن لقب مشهور ٿيو. جنهن جو سبب هيءَ مشهور آهي ته ننڍپڻ ۾ سندس والده صاحبه جاءِ نماز جي هيٺان مٺائيءَ جي پڙي رکي ڇڏيندي هئي ۽ فرمائيندي هئي ته جيڪو شخص هن جاءِ نماز يا مصلي تي نماز پڙهندو تنهن کي مٺائيءَ جي پڙي هٿ ايندي. هن مان هيءَ ڳالهه معلوم ٿي ٿئي ته مائرن کي ٻارن جي چڱي تربيت جو تمام چڱو موقعو هوندو آهي. حضرت خواجه وٽ جي ٿي چانو هيٺ سمهي پوندو هو. سندن اهل ۽ عيال جي لاءِ گهر ڏنل هوندو هو مگر پاڻ گهڻو وقت مٿن کان جدا

جهنگل ۾ گذاريندو هو. اهوئي سبب دهليءَ جهڙي شهر جي هجوم کان گهبرائجي پاڻ پنهنجي پير جي صحبت ۾ چِلي ڏني هئائين. خواجه صاحب رت هڪڙي ڪٽي هوندي هئي جا ڏينهن جو وڇائي وهندو هو ۽ رات جو خوابگاه ۾ به اها ئي ڪم آئيندو هو. تڪيه يا وهاڻي جي بدران ڪاٺ جو هڪڙو ٽڪڙ مٿي کان رکندو هو. صائم‌الدهر رهندو هو ۽ منقي يعني ڊاک جي پاڻيءَ مان روزو کوليندو هو. ڏهاڙيءَ غسل به ڪندو هو. سخت رياضتن ۽ مشقتن هوندي به سندس جسماني صحت تمام اعليٰ درجي جي هوندي هئي.

سلطان المشائخ نظام‌الدين اولياءُ

ولادت سنه ٦٣٦ هه وفات سنه ٧٢٥ هه

اوليا جو لفظ جمع آهي جو واحد جي صورت ۾ سندس نالي تي سڏيو وڃي ٿو. جيتوڻيڪ ظاهري طرح هي عام قاعدي جي خلاف ۽ غلط معلوم ٿئي ٿو مگر عربي زبان ۾ ان جا مثال ڪيترائي ملي سگهن ٿا ۽ واحد جي لاءِ جمع جو لفظ جو ڳالهائيندا آهن تنهن مان مبالغي جو مطلب هوندو آهي، ليڪن اُهي واحد ۾ استعمال ٿيل لفظ جي معنيٰ زيادتي ۽ اعليٰ درجي جي مراد نڪرندي آهي. بهرحال سندس نالو اهڙيءَ طرح زبان زد خلائق آهي. سندن اصل نالو سيد محمد ولد مولانا سيد احمد آهي. بدايون ۾ سندس ولادت ٿي. پنجن ورهين جي عمر ۾ سندس والد انتقال فرمايو. سندس والده صاحبه سيده زليخا، فقر ۽ فاقي جي حالت ۾ سندس پرورش ڪئي. جڏهن پاڻ بدايون ۾ ديني علم پڙهندا هئا تڏهن رات جو ڪڏهن ڪڏهن کاڌو ڪونه ملندو هوس ۽ نيرانو سمهي رهندا هئا. جڏهن گهر ۾ ڪجهه به ڪونه هوندو هو تڏهن سندس والده صاحبه فرمائيندي هئي ته "پٽ، اڄ امين الله جا مهمان آهيون" (سندن دل ۾ ذوق ۽ شوق نندپڻ کان ئي هو) جڏهن خدا جي مهمان هئڻ جو پڌندو هو ته ڪِلي ڏيندو هو ۽ گهڻو خوش ٿيندو هو. جڏهن پاڻ درسي ڪتاب پورا ڪيائين

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تـڏهن سندس والـده صاحبہ شهر جـي عالمن کي گهرايو ۽ پنهنجي هٿ سان آڻي تيار ڪيل سُٽ جي دستار پنهنجي پٽ جي مٿي تي ٻڌرايائين. ان کان پوءِ پنهنجي والده صاحبہ کي پاڻ سان وٺي دهليءَ ۾ آيـو ۽ سلطان شمس‌الدين التمش جي استاد مولانا شمس‌الملڪ کان بہ تبرڪ طرح ڪجهہ پڙهي سَنَد حاصل ڪيائين. تنهن کان پوءِ باطني علم جي شوق ۾ پاڻ خواجہ فريدالدين گنج شڪر وٽ پاڪپٽن ۾ وڃي حاضر ٿيو. جتي ڪجهہ وقت رهي خرقہ خلافت حاصل ڪيائين ۽ سندس پير کيس دهليءَ روانو ڪيو. ان وقت دهليءَ جي سلطنت ۾ تفرقہ بازي شروع هئي جيئن تہ شمس‌الدين، رڪن‌الدين، رضيہ بيگم، معزالدين، علاوالدين، ناصرالدين ٿيهن چاليهن ورهين جي مدت ۾ هڪ ٻئي کانپوءِ تخت‌نشين ٿيندا رهيا ۽ هينئر غياث‌الدين بلبن تخت‌نشين سلطنت هو. غياث‌الدين کان پوءِ ان جو پوٽو معزالدين ڪيقباد تخت تي ويٺو جو سندس تمام گهڻو معتقد هو. ڪيقباد کان پوءِ جلال‌الدين خلجي، وري علاوالدين خلجي ۽ پوءِ مبارڪ شاه خلجي ۽ ان کان پوءِ غياث‌الدين تغلق تخت‌نشين ٿيو. هي سمورو وقت بہ ڪجهہ چاليهن پنجاهہ ورهين جو آهي. انهن بادشاهن جي ردوبدل ۽ تمام گهڻو فتنو فساد دهليءَ ۾ ٿيو ۽ سڀني وقت ۾ درباري امير وزير سندس مريدن مان هوندا هئا. مگر پاڻ ملڪي معاملات کان ايترو پري رهندا هئا جو انهن ڦيرين‌گهيرين بہ مٿن ڪجهہ اثر ڪونہ ڪيو. مريـد بيشمار مال ۽ دولت موڪليندا هئا ۽ هزارين ماڻهو ٻنهي وقتن جي ماني سندس لنگرخاني مان کائيندا هئا. سندن خـرچ ظاهري طرح بادشاهن جهڙو هوندو هو مگر خاص سندن غـذا يـا ڪاڌو تمام سادو هوندو هـو. سنہ ٧٢٥ هہ ۾ سندن وصال ٿيو ۽ انهي واقعي کان ٻہ مهينا اڳ ڪانئن جي جاءِ ۾ دهلي غياث‌الدين تغلق انتقال ڪيو هو. مشهور آهي تہ کين سماع جو گهڻو شوق هوندو هو ۽ سندن مريد امير خسرو انهي محفل ۾ ظاهري ۽ باطني ٻنهي حالتن ۾ مجلس جي رونق هوندو هو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

امير خسرو رحه

ولادت سنه ٦٥٣هه وفات سنه ٧٣٥هه

ابوالحسن سندس اصل نالو ۽ خسرو تخلص ۽ خانداني لقب امير هو. بيان ڪيو وڃي ٿو ته سندس والد امير سيف‌الدين محمود بلخ جي اميرن مان هو. چنگيز خاني مغلن جي ڪاهن جي خوف ڪان جيڪي گهٽائي امير وچ ايشيا ڪان هندستان آيا هئا تن ۾ هي به هو. جڏهن هندستان ۾ آيو تڏهن هتي شمس‌الدين التمش جهڙو نيڪ بادشاهه حڪمران هو. ايئن ڪي ڏينهن رهي وري دهليءَ آيو جتي بادشاهه جي مشيرن ۾ داخل ٿيو. دهليءَ جي هڪڙي اهل دل رئيس پنهنجي نياڻيءَ جو هن سان نڪاح ڪري ڏنو جنهن مان ڪيترن ڇوڪرن ڪان پوءِ ابوالحسن پيدا ٿيو ۽ پيءُ جي مرڻ ڪان، پوءِ ناني جي تربيت ۾ جوان ٿيو. درسي ڪتابن پڙهڻ ڪان پوءِ هن شاعريءَ جي طرف ڌيان ڏنو. انهي زماني ۾ نظام‌الدين اولياءَ کي پنهنجو پير طريقت يا مرشد ڪيائين جنهن جو خاص توجه ان تي ٿيو. شاعريءَ ۾ ان جو ايترو بلند مرتبو ٿيو جو باوجوديڪ هي عالم، صوفي ۽ اهل سيف به هو مگر هن جي مشهوري فقط شاعريءَ جي ڪري ئي ٿي. هي علم موسيقيءَ جو به وڏو ماهر هو. هندي ڀاشا يا هندي ٻوليءَ ۾ به شعر چوندو هو. هن جي وقت ۾ دهليءَ جي سلطنت ۾ ڦيريون گهيريون ٿيون. هي زمانو طوائف‌الملوڪيءَ جو هو. پهريائين غلامن جي حڪومت هئي تنهن ڪان پوءِ خلجين جو زور ٿيو. پڇاڙيءَ ۾ تغلق خاندان جي سر تي حڪومت جو تاج پهتو. انهي زماني ۾ پيءُ ۽ پٽ، چاچي ۽ ڀائيٽئي آقا ۽ غلام جي وچ ۾ تخت هٿ ڪرڻ لاءِ دشمني پيدا ٿيل هئي. ان جي وقت ۾ غياث‌الدين ڪان وٺي محمد شاهه تغلق تائين ٻارهن بادشاهه ٿيا جن مان ستن بادشاهن جي مصاحبت ۾ رهڻ جو به هن کي موقعو مليو. مختلف مزاج بادشاهن سان نباهڻ اهڙي ئي باهمه شخص جو ڪم هو. بادشاهن جي تعريف ۾ هي قصيدا به لکندو هو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مگر جيڪي ٻه هن کي ملندو هو سو لٽائي ڇڏيندو هو. هو پاڻ چوندو هو ته بادشاهن جي تعريف جي مون کي ضرورت ڪانه آهي بلڪ فقيرن کي ڏيڻ جي ضرورت آهي. حضرت نظام الدين اولياءَ جي درٻار ۾ ان جو درجو اهوئي هو جو شجاع الدوله جي درٻار ۾ انشاءالله خان جو هو. فرق فقط درٻار جي نموني جو هو. انشاءالله خان جي شاعري ۽ ظرافت بادشاه جي تلون مزاج جي رفع ڪرڻ جي لاءِ هئي ۽ امير خسروءَ جي شاعري هڪڙي وليءالله جي دل جي وندر لاءِ هئي. حقاني غزل ڳائي ۽ معرفت جا ترانا ٻڌائي پنهنجي پير کي پنهنجو دستگير بنائي وڌو هو ۽ پنهنجي پير جي جلال جي وقت دل خوش ڪندڙ ڳالهين سان رفع جلال جون تدبيرون ڪندو هو.

هڪ ڀيري سلطان علاءالدين خلجيءَ، شاه شرف الدين بوعلي قلندر پاني پت واري جي خدمت ۾ ڪي تحفا موڪلڻ گهريا جنهن لاءِ امير خسرو کان وڌيڪ چڱو ايلچي ملي ڪونه سگهيو. جيڪڏهن هي وچ ۾ نه هجي ها ته هو مجذوب قلندر بادشاهي تحفا قبول نه ڪري ها.

شروع ۾ امير خسروءَ بادشاه غياث الدين بلبن جي پٽ سلطان محمد ملتان جي حاڪم جي نوڪري قبول ڪئي هئي ۽ انهي زماني ۾ هڪڙي چنگيزخاني مغل لاهور تائين بهچي فساد پکيڙيو. سلطان محمد ته انهن مغلن کي زير ڪري وڌو هو مگر هو نماز پڙهي رهيو هو ته اوچتو مغلن هن کي گهيرو ڪري ورتو. سلطان محمد نماز کان فارغ ٿي مقابلو ڪيو جنهن مقابلي ۾ امير خسرو به شريڪ جنگ هو. سلطان محمد قتل ٿي پيو ۽ مغل مال ۽ اسباب ۽ قيدي وٺي پنهنجي ملڪ ڏي هليا ويا. انهن قيدين ۾ امير خسرو به هو. مگر ٻن سالن کان پوءِ ڪنهن طرح هو موٽي آيو. قيدخاني مان موٽڻ کان پوءِ امير خسروءَ غياث الدين بلبن کي مندس پٽ جو مرثيو اهڙي لهجي ۾ ٻڌايو جو ان تي بادشاه تمام گهڻو رنو ۽ بيان ڪيل آهي ته ان کان پوءِ هو بخار ۾ اهڙو گرفتار ٿيو جو وري ٻچي نه سگهيو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهو مرثيو ڪيترن ورهين تائين دهليءَ وارا پڙهندا ۽ پنهنجن عزيزن ۽ دوستن کي ياد ڪري رئندا هئا.

جيتوڻيڪ امير خسرو جي شروعاتي شاعري ۽ شيخ سعديءَ جو آخري زمانو هو مگر هو هڪٻئي جي مشهوري ٻڌي چڪا هتا ۽ انهن ٻنهي جي پاڻ ۾ لکپڙهه به ٿي هئي.

امير خسرو، سلطان غياث‌الدين تغلق سان گڏ بنگال جي سفر ۾ هو ته انهي وچ ۾ هن کي پنهنجي پير جي انتقال جي خبر پهتي تنهنڪري دهليءَ پهچي هن پنهنجو سمورو مال ۽ اسباب لٽائي ڇڏيو. ۽ پنهنجي مرشد جي مزار مبارڪ تي مجاور ٿي ويهي رهيو ۽ دنيوي لاڳاپن کي هن بلڪل ڇڏي ڏنو ۽ ڇهن مهينن کان وڌيڪ زنده رهي نه سگهيو. پنهنجي مرشد جي وصيت موجب پنهنجي مرشد جي قبر پرسان ئي مدفون ٿيو. حضرت امير خسروءَ جون تصنيفون ان کان گهڻيون آهن جيڪي هينئر ملي سگهن ٿيون. ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته محمدن ڪاليج علي‌ڳڙهه جي سيڪريٽريءَ انهن جي گڏ ڪرڻ ۽ شايع ڪرڻ جو ڪو خاص بندوبست ڪيو آهي ۽ ڏسجي ته ڪيتري قدر ان ۾ ڪاميابي حاصل ٿي ٿئي.

مولانا مخدوم شاه اسماعيل رحم

ولادت اٺين صديءَ جي شروعات ۽ وفات اٺين صديءَ جي پڇاڙي

سندس ڏاڏي جو نالو ابوالجلال فخرالدين هو ۽ ابوالعباس باني خلافت عباسيه جي اولاد مان هو جو عدن جو حاڪم هو. ڪفار مغلن جي زماني ۾ دارالحڪومت ڇڏي جبلن ۽ بيابانن ۾ گهمندو وتيو. مگر سنه ٦٦٣ هه ۾ هلاڪو خان جي مرڻ کانپوءِ هو وري پنهنجي وطن ڏي موٽي ويو ۽ اچڻ کان ٿورن ڏينهن بعد ان جي پٽ ابوالعلا اعزالدين پنهنجي پيءُ جي مرڻ کان پوءِ عدن جي حڪومت پنهنجي هٿ رکي . هلاڪو خان جي جانشين اباقاآن جي مرڻ تي جڏهن ان جو ڀاءُ نڪودار احمد خان تخت تي ويٺو ۽ ان جي پڪي مسلمان هئڻ ڪري اسلام کي خوب

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رونق پهتي تڏهن اعزالدين وري پنهنجي موروثي رياست تي قابض ٿيو ۽ ان کي چڱيءَ ترقيءَ تي پهچايائين. مگر نڪودار خان جي جانشين سان ٺاهه ٿي نه سگهيو ۽ هن کي به پنهنجي پيءُ وانگر جبلن ۾ پناهه وٺڻي پئي. انهي وچ ۾ ان جي وفات کان پوءِ مولانا شاه اسماعيل ان جو جانشين ٿيو مگر هن عدن جي حڪومت جو خيال دل مان ڪڍي ڇڏيو ۽ هندستان ڏي اچڻ لاءِ تيار ٿي ويٺو. هي زمانو محمد تغلق جي حڪومت جو هو. جو عالمن جي وڏي عزت ڪندو هو. ان کان سواءِ حضرت نصيرالدين چراغ دهلوي حضرت نظام الدين اولياء جو جانشين، سندس مامون هو. ماسي جي ٿي زيارت جي شوق ۾ هو دهليءَ آيو. محمد تغلق کان اڳ گهڻائي بادشاه دهليءَ جي تخت تي ويٺا هئا مگر اهي سڀ پنهنجي ظلم ۽ زبردستيءَ سان تخت تي ويٺا هئا. هنن کي عام ماڻهن مقرر ڪونه ڪيو هو نڪي ورثي ۾ انهن کي تخت مليو هو نڪي بحيثيت اسلام خلافت رسول جي انهن کي ڪا سند ئي حاصل هئي. محمد تغلق، خليفي عباسيءَ کان حڪومت جي سند حاصل ڪئي. هن مان ظاهر ٿئو ٿئي ته عباسي خليفن جي خاندان جي عزت ۽ عظمت جهڙي طرح محمود غزنويءَ جي دل ۾ هئي ۽ مصر جي مملوڪيه بادشاهن وٽ هئي جو عباسي خليفن جي سند کان سواءِ سلطنت جو سڪو ۽ رعب هرهڪ طبقي جي رعيت جي دلين ۾ ويهي نٿي سگهيو تهڙي طرح محمد تغلق جي دل ۾ به اهو ئي خيال هو. تنهنڪري هن به عباسي خليفن جي دربار مان پنهنجي بادشاهيءَ جي سند حاصل ڪئي ۽ ممڪن آهي ته مولانا شاه اسماعيل جو هندستان ۾ اچڻ انهي ئي سلسلي ۾ ٿيو هجي. بهرحال جڏهن ته مولانا اسماعيل، رسول الله صلعم جي خاندان ۽ عباسي خلافت جي بانيءَ جي اولاد مان هو تنهنڪري محمد تغلق ان جي وڏي عزت ڪئي ۽ مخدوم زاده جي لقب سان ان کي سڏيندو هو جنهن ڪري هي لقب ان جي نالي سان لازم ٿي پيو جو آئنده هلي مشائخن جي طبقي ۾ مخدوم زاده جي بجاءِ مخدوم

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مشهور ٿي پيو. مولانا اسماعيل پنهنجن سيني همراهين سان جن ۾ سندس اهلبيت، فوج ۽ مصاحب ۽ پنج سؤ سوار به هئا هتي رهڻ لڳو. پاڻ فقه، حديث ۽ تفسير جو وڏو عالم هو. بادشاه هن جي ايتري خاطرداري ڪئي، جو عدن جي حڪومت جو خيال ان جي دل مان هليو ويو. محمد تغلق ڪان پوءِ فيروز تغلق تخت تي ويٺو. فيروز تغلق جي تخت نشينيءَ ۾ مولانا اسماعيل ۽ حضرت چراغ دهلوي به مددگار هئا.

فيروز شاه ڪان پوءِ جڏهن ان جو پٽ محمد شاه تخت تي ويٺو تڏهن مولانا اسماعيل سان ان جي اڻبڻت ٿي پئي. مشهور آهي ته هن پنهنجي هڪ ربيبه سان (جنهن جي ماءُ ان جي نڪاح ۾ اڳ ئي هئي) نڪاح ڪرڻ لاءِ تيار ٿيو جنهن جي حسن صورت تي هو چريو هو. هن لاءِ علمائن کان هن فتويٰ گهري. علمائن بادشاه جي نفس جي مغلوبيت ۽ حڪومت جي طاقت کان ڊڄي ۽ صحيح فتويٰ ڏيڻ ۾ پنهنجي جان جو ڊپ ۽ ان جي راءِ موجب فتويٰ ڏيڻ ۾ شرع اسلام جي مخالفت ڏسي مولانا شاه اسماعيل جي علم جي فضيلت ۽ درٻاري عالمن ۾ ان جي پلائي ظاهر ڪري بادشاه جو سورو خيال خاص آن ڏي ڦيرائي ورتو. مولانا صاحب سواءِ ڪنهن ڊپ ۽ خوشامد جي صاف صاف لفظن ۾ ان جي نڪاح کي حرام هئڻ جي فتويٰ ڏني. جنهن ڪري هو مولانا صاحب کان گهڻو رنج ٿي پيو. هيءَ حالت ڏسي پاڻ دهلي ڇڏي ڏنائين ۽ هنسوه ڏي هليو ويو جو اڪبر جي وقت کان وٺي اڄ تائين فتحپور سيڪري جي نالي سان مشهور آهي.

هن کان پوءِ جڏهن تغلق خاندان جي حڪومت هٽي ٿي پئي ۽ جونپور ۾ خودمختيار بادشاه سلطان ابراهيم تخت تي ويٺو تڏهن هن حضرت مخدوم محمد اسماعيل کي پاڻ وٽ جونپور گهرائي ورتو ۽ هن جي مرضي هئي ته ڪيس ڪو وڏو سرڪاري عهدو يعني صوبه داري ڏني وڃي مگر پاڻ پيرانه ساليءَ جو عذر پيش ڪيائين. انهي ڪري جونپور جي پسگردائيءَ ۾ هڪ هنڌ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جاگير ڪري ڪيس ڏنائين جو چرياڪوٽ ۽ چرياڪوٽ جي پرڳڻي جي نالي سان اعظم ڳڙه جي ضلع ۾ مشهور آهي جو عربي زبان ۾ صريه ڪوط جي نالي سان لکڻ ۾ ايندو آهي. ڪن جو خيال آهي ته انهي صريه ڪوط جي هڪڙي پنڊت ڪنهن اڳئين هندو راجا جي دربار ۾ عزت حاصل ڪري شطرنج بازي ايجاد ڪئي هئي.

سندس مشهور نالو اسماعيل آهي مگر ڪن قوي ۽ مضبوط روايتن مان سندس اصلي نالو يوسف حسن ثابت آهي ۽ گهڻو ڪري دهلي ڇڏڻ کان پوءِ ڪنهن مصلحت سبب پاڻ پنهنجو نالو اسماعيل مشهور ڪيو هئائين. ان جي ثابتين مان ڇهو وڃي ٿو ته نصيرالدين چراغ دهلويءَ جو ڀائج اهو ئي يوسف حسن هو جنهن جي شان ۾ حضرت نظام الدين اولياءَ هي ڏوهيڙو چيو هو:

سات پانچ مل تڙها بانچين بول ڪهين سب قياسي،
ان سبهن مين سانچا بانچي يوسف حسن عباسي.

ڪن لکيو آهي ته يوسف حسن جو نظام الدين اولياءَ جو مريد هو سو مولانا اسماعيل جو ننڍو پٽ هو ۽ ننڍي هوندي ئي انتقال ڪري ويو هو. ۽ جڏهن ته مولانا اسماعيل حضرت چراغ دهلويءَ جو ڀائيجو هو تنهنڪري انهي نسبت سان هن کي به ماڻهو ڀاڻجا چوندا هئا. ۽ مولانا وجيه الدين جو مجوذ خائر نالي ڪتاب ۾ شيخ يوسف حسن عباسي چرياڪوٽي کي شيخ اغرالدين جو فرزند ۽ خواهرزاده يعني ڀائج مخدوم چراغ دهلوي لکيو آهي ته ان ۾ اها غلطي ڪئي آهي. مگر اخبار لاخيار ۾ شاه عبدالحق دهلوي به سندس نالو يوسف حسن عباسي لکيو آهي. انهي مان معلوم ٿو ٿئي ته سندس اصلي نالو يوسف حسن صحيح آهي ۽ اسماعيل دهليءَ ڇڏڻ کانپوءِ شهيد ٿيو.

اڳئين بيان مان معلوم آهي ته مولانا اسماعيل پنهنجي والد ماجد جي انتقال ڪرڻ تي عدن کي ڇڏي ڏنو ۽ هندستان ڏي اچي دهليءَ ۾ رهيو. ان مان معلوم ٿو ٿئي ته اهو زمانو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندن نوعمري يا جوانيءَ جو هو ۽ ظاهري علم ته هن حاصل ڪري ورتو هو ۽ دهليءَ ۾ اچي هن ڪي تصوف جو شوق پيدا ٿيو. انهي زماني ۾ سلطان مشائخ نظام‌الدين اولياءَ موجود هو تنهن وٽ پاڻ نزهة الارواح جو تصوف ۾ هڪڙو ڪتاب آهي پڙهندو هو. ان جي ڏکين مضمونن کي جو سندس ذهن سليم پين سيني شاگردن کان جلد سمجهي وٺندو تنهنڪري سلطان المشائخ اهو ڏوهيڙو ارشاد فرمايو هو.

مولانا اسماعيل کي خلافت ۽ بيعت جي اجازت پنهنجي مامي شيخ نصيرالدين چراغ دهلويءَ کان حاصل ٿي هئي. سندس مزار مبارڪ چرياڪرت جي ڳوٺ ۾ ڪجهه فاصلي تي ڏکڻ طرف آهي ۽ اڄ تائين خلق جي زيارتگاه آهي. هن ڪتاب جو ٺاهيندڙ يعني علامه محمد احسان‌الله عباسي سندس نسل مان چوڏهين پيڙهي آهي.

مخدوم صابر ڪليري

ولادت سنه ٥٩٢ هه وفات سنه ٦٩٠ هه

سندس پورو نالو علاوالدين علي احمد صابر آهي. هي حضرت فريدالدين گنج شڪر جو ڀاڻيجو ۽ خليفو هو. پيءَ جي طرفان سندس نسبي سلسلو شيخ عبدالقادر جيلانيءَ تائين پهچي ٿو. سندس انتقال رڙڪيءَ جي ويجهو ڪلير جي هنڌ ٿيو. ۽ اتي ئي مدفون ٿيو. سندس عرس ۾ وڏي ڌام ڌوم ٿيندي آهي. سندس جيترا به عجائب ۽ غرائب ۽ ڪمالات ۽ جذب جا احوال بيان ڪيا وڃن ٿا اوترا شايد ڪنهن به ٻئي اولياءَ ڪرام جي احوال ۾ بيان ڪين ٿيا آهن. سندس ذات مان صابري سلسلو مشهور آهي. انهي ئي سلسلي ۾ مولوي محمد حسين الهه آبادي هو. جنهن هينئر ٿورن ڏينهن جي ڳالهه آهي ته اجمير ۾ حضرت خواجه جي عرس جي وقت سماع جي حالت ۾ عين مجلس ۾ ويٺي ويٺي انتقال فرمايو.

ڪليريه جي ڳوٺ ۾ گهڻن ئي بزرگن جون قبرون آهن ۽ هينئر اهو هنڌ پيران ڪليريه جي نالي سان مشهور آهي. بيان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيو ويو ٿو ته مخدوم صابريءَ جي خليفن ۾ حضرت شمس الدين ترڪ پاڻي پت وارو هو جو علاوالدين خلجيءَ جي فوج ۾ چتورڳڙه جي لڙائيءَ ۾ شريڪ هو. چتورڳڙه جي فتح ۽ مخدوم صابريءَ جي وفات جو ساڳيو وقت بيان ڪيو ويو ٿو. علاوالدين جي تخت نشينيءَ جو سال سنه ٦٩٥ هه ۽ مخدوم صابريءَ جي وفات جو سال سنه ٦٩٠ هه بيان ڪيل آهي. ممڪن آهي ته وفات جو سنه غلط هجي يا علاوالدين پنهنجي تخت نشينيءَ کان اڳ پنهنجي چاچي جلال الدين خلجيءَ جي سلطنت جي وقت ۾ چتور فتح ڪيو هجي. ڇالاءِ ته جلال الدين جي وقت ۾ به علاوالدين دکن هندستان ۾ گهڻيئي نمايان فتحون حاصل ڪيون هيون جي تاريخ سان ثابت آهن.

بوعلي شاهه قلندر پاڻي پتي

ولادت سنه ٦٠٢ هه وفات سنه ٧٢٤ هه

سندس پورو نالو لقب سميت شيخ شرف الدين بوعلي قلندر آهي. سندس پيءُ شيخ فخرالدين عراقي هو ۽ شيخ فخرالدين پاڻي پت واري جي خانقاهه ۾ رهندو هو. هڪڙي ڏينهن قلندرن جي هڪڙي جماعت سندس مهمان اچي ٿي جنهن سان پاڻ به گڏجي پيو. مگر شيخ بهاوالدين زڪريا ملتانيءَ ان کي قلندرن جي ڦندي مان ڇڏائي سلوڪ ۾ لڳائي ورتو ۽ پنهنجي نياڻي به ان کي نڪاح ۾ ڏنائين. مگر هي شيخ فخرالدين قلندر جي نالي سان جو مشهور ٿي ويو هو تنهنڪري قلندر جو لفظ آن ۽ ان جي اولاد جي نالي کان جدا ٿي نه سگهيو. انهي بيبيءَ جي وفات هڻ ڪري شيخ فخرالدين پنهنجي وطن عراق ڏي هليو ويو ۽ وات تي همدان ۾ سيد نعمت الله همداني جي ڌيءُ سان نڪاح ڪري ان کي به پاڻ سان وٺي ويو. انهي بيبيءَ مان شيخ نظام الدين عراق ۾ پيدا ٿيو ۽ جڏهن عقل ۽ هوش وارو ٿيو تڏهن تجارت جي ذريعي سان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڻي پت ۾ آيو. ان جي ڳولا ۾ شيخ فخرالدين پنهنجي ڀيڻ سوڌو پاڻي پت ۾ آيو ۽ اتي ئي شيخ شرف‌الدين بوعلي قلندر پيدا ٿيو. بوعلي قلندر ڀريائين فقہ جي علم ۽ حديث جي تحصيل ڪئي. پراڻي دهليءَ ۾ پاڻ رهندو هو. هو سخت مجاهدت ڪندو هو جنهن ڪري مٿس جذب جي حالت پيدا ٿي پئي انهي ڪري جهنگل ۾ وڃي رهيو. پڇاڙيءَ ۾ هو بلڪل محويت جي حالت ۾ رهندو هو. هڪ سؤ ڇاويهن ورهين جي عمر ۾ ڪرنال ۾ پاڻ فوت ٿيو ۽ پاڻي پت ۾ دفن ڪيو ويو. مشهور آهي ته مرڻ کان ڪي ڏينهن پوءِ سندس لاش ڪنهن غيرآباد هنڌ تي ڏٺو ويو جو ماڻهو کڻي ڪرنال کان پاڻي پت آيا. پاڻ خواجہ قطب‌الدين بختيار ڪاڪيءَ جو مريد هو مگر هي قول متفق عليہ ڪونہ آهي. ڪي چون ٿا تہ حضرت عليءَ کان کيس خواب ۾ فيض پهتو هو.

شيخ اڪبر محي‌الدين ابن عربي

ولادت سنہ ٥٦٠ ھ وفات سنہ ٦٣٨ ھ

نالو سندس محمد آهي ۽ محي‌الدين لقب آهي. سندس پيدائش جو هنڌ مرسيہ (اسپين) آهي. تصوف جي علم ۾ هن کي وڏو درجو حاصل هو ۽ ساڳئي وقت جا علماءَ ظاهري ان جي برخلاف هئا. امام فخرالدين رازي، شيخ شهاب‌الدين سهروردي، شيخ ڪمال‌الدين ڪاشي، امام هبڪي، امام ابن سعد يافعي، شيخ جلال‌الدين سيوطي ۽ علامہ قطب‌الدين شيرازيءَ جهڙا ماڻهو جيڪڏهن پوئين وقت ۾ سندس تعريف نہ ڪن ها تہ سندس هم‌وقت جي علمائن جون فتوائون ان جي نيڪناميءَ پکيڙڻ نہ ڏين ها.

سندس تصنيف ٿيل ڪتاب گهڻائي آهن جن ۾ فتوحات مڪيہ ۽ فصوص‌الحڪم گهڻو مشهور آهن. سندس زمانو امام غزالي کان پوءِ ۽ مولانا جلال‌الدين روميءَ جي شروعاتي عمر ۾ هو. پاڻ ٧٩ ورهين جي عمر ۾ دمشق ۾ انتقال ڪيائين.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شيخ بهاؤالدين زڪريا ملتاني رحه

ولادت سنه ٥٧٨هه وفات سنه ٦٦٦ هه

پاڻ قريشي النسل آهي. چنگيز خان جي وقت ۾ سندس ڏاڏو ڪمال الدين علي شاه مڪي ڪان خوارزم ۽ وري اتان هندستان ۾ آيو ۽ ملتان ۾ اچي رهي پيو. سندس عمر اڃا ٻارهن ورهين جي هئي ته سندس والد شيخ وجيه الدين انتقال فرمايو. هن جو ڪو به سرپرست ڪونه هو مگر کيس علم حاصل ڪرڻ جو فطرتي شوق هو ۽ انهي شوق ۾ هن خراسان جو سفر ڪيو ۽ اتان وري بخارا ويو ۽ باطني علم ۾ بي شوره آفاق ٿيو. علم جي طلب هن ڪيتري ئي عرصي تائين جاري رکي ۽ مڪي، مديني ۽ بيت المقدس جي زيارت ڪيائين. تنهن ڪان پوءِ وري بغداد ۾ آيو جتي شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جو مريد ٿيو ۽ فقط سترهن ڏينهن ۾ سندس پير کيس خرقه خلافت ڏيئي هندستان ڏي واپس ڪيو. سندس پير ڀائي ماڻهن کي ان جي انهي ڪاميابيءَ تي رشڪ ويئي تڏهن سندن پير يا مرشد فرمايو ته، ٻاٻا ڪاٺ ڪاٺيءَ ۾ باهه جلد اثر ڪندي آهي. اهو معقول جواب ٻڌي ميني کي تسڪين ٿي.

شيخ عراقي (صوفي ۽ شاعر) سندس خاص مريدن مان هو. وٽس مجلس سماع به قائم ٿيندي هئي ۽ عراقيءَ جي هن شعر تي پاڻ گهڻو وجد ڪندا هئا.

چو خود کرند سر خويشتن فاش،
عراقي را چرا بدنام کرند.

شاه ناصرالدين ملتان جي حاڪم رعيت تي جيڪو ظلم ۽ زبردستي جاري رکي هئي تنهن جو احوال سلطان شمس الدين التمش کي لکيو هئائين. جنهن تي ملتان جي حاڪم کانئس گهڻو ناخوش هو مگر سندس مقابلي جي جرأت ڪري نه سگهيو. رفته رفته سندس دسترخوان تمام ڪشادو رهيو ۽ مهمانن جي گهڻي آمدرفت وٽس

sindhsalamat.com　　books.sindhsalamat.com

رهندي هئي. ماڻهو گهڻا تحفا ۽ نذر موڪليندا هئا مگر پاڻ اهي سڀ خرچ ڪري ڇڏيندو هو.

خواجه حافظ شيرازي

ولادت سنه ٧١٥هه ۽ وفات سنه ٧٩١ هه

سندس نالو محمد، لقب شمس الدين ۽ تخلص حافظ آهي. نهاوند (ايران) جي ويجهو ان جي ڏاڏي جو اصلي وطن هو جتان هو شيراز ۾ اچي رهيو ۽ هتي مولانا ڪمال الدين ۽ مولانا ڪمال الدين مان حافظ شيرازي پيدا ٿيو. پهريائين هن قرآن مجيد ياد ڪيو ۽ ان ڪان پوءِ سڀئي درسي ڪتاب پورا ڪيائين. مولانا شمس الدين فقير ۽ مشهور مفسر هو. تفسير ۽ حديث خواجه صاحب ان وٽان ئي پڙهي. پنهنجي شاگرد جي ذهنيت تي استاد ايتري قدر فريفتو ٿيو جو پنهنجو لقب شمس الدين ان کي عنايت ڪيائين. خواجه وڏو فقيه ۽ زبردست عالم هو. زهد ۽ صلاحيت ۾ جهڙس بيو ڪونه هو. مگر شاعريءَ ڏي سندس طبع جو ايترو ميل ٿيو جو اڳتي هلي فقط شاعريءَ جي ئي صفت سان مشهور ٿيو. شيخ سعديءَ جي طرز تي غزل لکي شاعريءَ جي فن ۾ اڳين پوين شاعرن تي هن فوقيت حاصل ڪئي.

خواجه صاحب جي وقت ۾ شيراز جي سلطنت ۾ وڏا وڏا انقلاب پيدا ٿيا. ست بادشاه ان جي وقت ۾ تخت تي ويٺا. انهي خصوصيت ۾ هو سلطان المشائخ نظام الدين اولياءَ جهڙو هو جنهن ۾ ستن بادشاهن جو زمانو ڏٺو هو. فرق فقط ايترو آهي جو هو بادشاهن جي صحبت کان الڳ رهندو هو ۽ خواجه صاحب خسرو دهلوي وانگر باهم هو. اميرن امرائن سان ملندو رهندو هو مگر ملڪي معاملات ۾ دخل ڪونه ڏيندو هو ۽ ان موجب هن جو هي شعر ۾ آهي ته:

رموز مملکت خویش خسروان دانند
گدائے گوشہ نشین تو حافظ مخروش.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

امير تيمور گورگان صاحبقران جڏهن شيراز تي قبضو ڪيو تڏهن خواجہ صاحب کي گهرايائين ۽ خواجہ صاحب کان پڇيائين تہ، ”اگر آن ترک شيرازي بدست آرو دل مارا، نجال ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را“ توهان جو شعر آهي؟ خواجہ صاحب جواب ڏنو تہ هائو. صاحبقران چيو تہ سمرقند ۽ بخارا منهنجو وطن آهي، مون سڄي ملڪ فقط انهن ٻن شهرن جي آباد ڪرڻ لاءِ فتح ڪيا ۽ توهان انهن جو هي قدر ڪيو جو هڪڙي ڪاري تر تي انهن کي صدقي ڪري ڇڏيو. خواجہ صاحب جواب ڏنو تہ، انهي فياضي ۽ سخاوت تہ منهنجي هيءَ حالت ڪئي آهي جا اوهان تي ظاهر آهي. صاحبقران کي هيءُ جواب گهڻو پسند آيو.

خواجہ صاحب شايد وطن کان پري ڪونہ ويو هو مگر تڏهن بہ ان جي حياتيءَ ۾ ئي ان جي ناموس سڄي جهان ۾ پکڙي وئي هئي. غياث‌الدين بنگال جي واليءَ کيس گهرايو هو مگر پاڻ مسافريءَ جي تڪليف سهي نہ سگهيو ۽ نہ اچڻ جي عذر ۾ جيڪو غزل لکيائين تنهن جو مقطع هي آهي:

حافظ ز شوق مجلس سلطان غياث الدين،
خاش شوکہ کارتو از نالہ ميرود.

سلطان احمد ابلڪاني خواجہ صاحب کي بغداد ۾ گهرايو مگر پاڻ اتي بہ ڪونہ ويو. سلطان محمود شاه جهمنيءَ جي درخواست تي پاڻ هندستان (دکن) اچڻ جو ارادو ڪيائين ۽ پيڙيءَ جي رستي گجرات کان دکن ڏي وڃڻ جو خيال ڪيائين مگر هرمز جي بندرگاه تائين پهچي جهاز ۾ چڙهڻ پسند نہ ڪيائين ۽ جيڪو جهاز پيشوائيءَ لاءِ آيو هو سو موٽي ويو. مشهور آهي تہ جهاز تي بہ چڙهي روانو ٿيو هو مگر طوفان لڳڻ سبب لهي پيو ۽ اڳتي لاءِ اهو ارادو ئي لاهي ڇڏيائين.

خواجہ صاحب تصوف ۾ بہ ڪماليت کي پهتل هو ۽ مشهور آهي تہ خواجہ بهاوالدين نقشبنديہ جو مريد هو ۽ خواجہ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فريدالدين عطار کان به فيض حاصل ڪيو هئائين. مگر ڪن جو خيال آهي ته خواجه جي مرشد جو ڪوبه پتو ڪونهي. پاڻ رياضت ۽ مجاهدت ڪندو هو مگر سلوڪ جي درجي کان ٻاهر ڪونه هو. هي ڳالهه بلڪل غلط مشهور آهي ته پاڻ مجذوب يا صوفي ديوانو هو. پاڻ پڇاڙيءَ جي حياتيءَ تائين درس ڏيندو هو. بادشاهي دربار ۾ به ايندو ويندو هو ۽ نصيحت آميز غزل لکندو هو. شايد ان جي ڪمال ۽ شاعرانه مذاق کي جنهن ۾ مئي ۽ معشوق جو بيان آهي هڪبئي جو ضد سمجهي ماڻهن ان کي مجذوب جو خطاب ڏنو گويا ان جي برآت (ڇوٽڪاري) ۾ پيش ڪيو باوجوديڪ ان جي ڪابه ضرورت ڪانه هئي. سعديءَ جي رنگ تي ان جي شاعريءَ ۾ هڪ تفنن سان گڏ اضافو هو. مصلّيٰ هڪ تمام نظاري جهڙو هنڌ رڪناباد درياءَ جي ڪناري تي آهي جتي خواجه صاحب اڪثر دل وندرائڻ لاءِ ويندو هو ۽ اتي ئي هڪڙي شمشاد جي وڻ جي هيٺان سندس قبر آهي. سندس ديوان مان فال وٺڻ جو دستور هندستان ۾ مروج آهي. بيان ٿيل آهي ته جهانگير اڪبر جي مرض الموت جي وقت پنهنجي پيءَ وٽ وڃڻ خوفائتو ٿي سمجهيو ۽ حاضر هئڻ به ان جي آئندي جي حياتيءَ لاءِ بلڪل ضروري هو. ان جي ڇڪتاڻ ۾ هن ديوان حافظ مان فال ورتي جنهن تي شعر سفر ڪرڻ يعني پيءَ جي خدمت ۾ حاضر رهڻ موجب نڪتو. جهانگير جڏهن خدمت ۾ حاضر ٿيو تڏهن اڪبر بادشاه ان جون سڀ خطائون معاف ڪري ڇڏيون ۽ شمشير خسروي ان کي عنايت ڪري تاج شاهي ان جي مٿي تي رکيائين. شاهجهان به انهي ديوان مان فائدو وٺندو هو ۽ داراشڪوه ته يقيناً ان تي فريفتو ٿيل هوندو. عالمگير ديوان حافظ جي اشاعت جي بلڪل خلاف هو. جنهن جو سبب ظاهر آهي. هو پنهنجي پيءُ ڏاڏي جي رسمن کي، جيڪي اسلام جي بلڪل خلاف هيون تن کي مٽائڻ هو پنهنجي پاليسي سمجهندو هو. پر تڏهن به ديوان حافظ پاڻ مطالع ڪندو رهندو هو. اتهي مان معلوم ٿو ٿئي ته خواجه صاحب جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪلام جو شاعرانو درجو ڪيتري قدر بلند آهي. هن ڪتاب لکندڙ يعني مولانا محمد احسان الله عباسيءَ جي سمجهہ موجب سعدي ۽ حافظ، ايران ۾ سڀ کان وڏا شاعر ٿي گذريا آهن ۽ هي فيصلو ڪرڻ تہ انهن ۾ ڪنهن جو درجو بلند تر آهي سو ذرا مشڪل آهي.

سرمد

وفات سنہ ١٧ هجري عيسويءَ جو وچ

هيءَ هڪڙو مجذوب فقير دهليءَ ۾ رهندو هو جنهن جي سيسي جامع مسجد دهليءَ جي پرسان عالمگير بادشاه جي خواهش موجب وقت جي عالمن جي فتوي سان لاٿي ويئي. دهليءَ ۾ مشهور آهي تہ هي دارا شڪوه جي طرفدارن ۾ هو انهي ڪري عالمگير کي آن تي رنجيدگي هئي ۽ اهو ئي سبب ان جي قتل جو ٿيو. هن ڪتاب جي لکندڙ ننڍپڻ ۾ دهليءَ وارن کان سرمد جي ڪرامتن جا وڏا وڏا قصا ٻڌايا جن مان گهٽ ۾ گهٽ هي ڳالهہ تہ ضرور ثابت ٿي ٿئي تہ سرمد جو قتل دهليءَ جي عام رهاڪن جي خيالن جي بلڪل برخلاف هو.

ان جي پيدائش جو وقت ۽ پيدائش جي هنڌ جي خبر ڪانهي. جڏهن هي شاهجهان جي وقت ۾ دهليءَ ۾ آيو هو تڏهن عام طرح مشهور ٿيو تہ هي هڪ ارمني سوداگر آهي. تجارت جو مال کڻي هي هندستان ۾ آيو ۽ هتي پهريائين عشق مجازيءَ ۾ گرفتار ٿيو تنهن کان پوءِ مال ۽ دولت لٽائي عشق حقيقيءَ جي طرف راغب ٿي ويو ۽ هلندي هلندي پڇاڙيءَ ۾ تہ لباس ڏيکڻ بہ ڇڏي اگهاڙو رهڻ يعني عرياني اختيار ڪيائين ۽ پوريءَ طرح آزاد ٿي رهيو. ڇيو وڃي ٿو تہ هندستان جي گهڻن ئي هنڌن جو سير ڪري دهليءَ ۾ آيو هو ۽ شاهجهان جي وليعهد دارا شڪوه جو هن ۾ چڱو عقيدو هئڻ ڪري هي دهليءَ ۾ رهي پيو هو.

ان جي پوري نالي جو پتو ڪونہ ٿو لڳي. ڪن لکيو آهي تہ سعيد ان جي نالي جو هڪڙو ڀاڱو آهي، ان جي علمي

sindhsalamat.com   books.sindhsalamat.com

معلومات جو حال بہ بخوبي ظاهر نٿو ٿئي مگر ايتري خبر پوي ٿي تہ هو هڪڙو وڏو شاعر هو ۽ سرمد ان جو تخلص هو. هن تي ڪيترائي الزام رکيا ويا هئا. هڪڙو تہ هيءُ جو برهنہ رهندو هو. ٻيو هي تہ فقط لاالہ چوندو هو الاالله ڪين چوندو هو. ٽيون هي تہ ان جي هڪڙي رباعيءَ مان هيءَ ڳالهہ ظاهر ٿئي ٿي تہ هو مسلمان ٿي معراج جسمانيءَ جو منڪر هو. اها رباعي هي آهي:

هر ڪو سير حقيقتش پاورشد		او پهن تراز سپهر پهنا درشد
ملا گويہ ڪہ برشد احمد بفلڪ		سرمد گويہ فلڪ بہ احمد درشد

سرمد جي قابليت جو لحاظ ڪري ۽ پڻ هي خيال رکي تہ دهليءَ جي سموري خلقت اُن ڏي مائل آهي. درباري اميرن کي ان جي قتل ۾ گهڻو تامل رهيو. مگر نيٺ ان جي قتل جو حڪم جاري ٿي ويو. ڏوهہ جي فتويٰ جو نقل ڪنهن بہ تاريخ ۾ ڪونہ آهي. حتيٰ ڪ عالمگير جي وقت جي تاريخ نويسن بہ انهي واقعي جي بيان ڪرڻ کان گوشو ڪيو آهي. مگر وقتاً فوقتاً جيڪي الزام حڪومت جي طرفان ان تي رکيا ويا هئا تن جو ذڪر ڪن ڪتابن ۾ آيو آهي. جن جو مختصر طرح مٿي بيان ڪيو ويو آهي.

قتل جي حڪم کان اڳ هڪڙي درويش ان کي چيو تہ توهين برهنگي ڇڏي ڏيو ۽ بادشاهي حڪم مڃي ڪپڙا ڍڪيو. جيڪڏهن توهان کي پاڻ تي رحم نٿو اچي تہ خدا جي ٻانهن تي رحم ڪريو جن کي اوهان جو امن ۽ عافيت سان گهڻو تعلق آهي. اُن وقت سرمد خود پنهنجو شعر پڙهيو ۽ ڪهڙو نہ چڱو شعر آهي تہ:

عمر است ڪہ آوازہ منصور ڪهن شد
من ازسرنو جلوہ دهم دام ورسن را.

جڏهن ان کي چيو ويو تہ توں لاالہ سان گڏ الاالله چو نٿو

sindhsalamat.com		books.sindhsalamat.com

چوين. تڏهن جواب ۾ هن جيڪي چيو تنهن جو خاص مطلب هي هو ته اڃا الاالله جي ماهيت مون تي چڱيءَ طرح پڌري ڪانه ٿي آهي تنهنڪري اڳتي قدم ڪيئن وڌايان. يعني غير الله کي دل مان ڪڍي ڇڏيان ته الله کي جڳهه ڏيان. مگر چيو وڃي ٿو ته جڏهن ان جو سير وڌيڪ پري وڃي پيو تڏهن ان مان ڪيترا ئي ڀيرا الاالله جو آواز آيو هو.

سيد احمد بريلوي

وفات ۱۳ صدي هجري

مولانا سيد احمد صاحب بريلويءَ جا سموري اتر ۽ الهندي هندستان جا ماڻهو واقف آهن. هي راءِ بريلي جو رهندڙ هو. تيرهين صدي هجريءَ ۾ سنت نبوي ان جي توجہ سان هندستان ۾ زنده رهي نه ته ماڻهو فقط آنحضرت صلعم جي تعظيم کي ڪافي سمجهندا هئا مگر سندن طريقي تي هلڻ جي پرواه ڪانه ڪندا هئا. هي عالم، محدث، واعظ، مجاهد ۽ وليالله هو. سندس شاگرد رشيد ۽ خليفي مولانا اسماعيل دهلويءَ سندس نالو گهڻو روشن ڪيو. سيد صاحب گهڻو ڪري سرحدي ضلعن ۾ گشت ڪندو رهندو هو. پاڻ پشاور ۽ هزاره ۾ گهڻن ئي مسلمانن کي سکن جي چنبي کان آزاد ڪرايائين. هندستان، افغانستان ۽ عرب ۾ سندس مريد موجود آهن. سندن هٿان هزارين هندو، عيسائي ۽ ٻين مذهبن جا ماڻهو مسلمان ٿيا. تيرهين صدي هجريءَ ۾ اَن جهڙو برگزيدو مسلمان ڪو ٿورو ئي گذريو هوندو. پاڻ سرحدي لڙاين ۾ شهيد ٿيو. تنهن کان پوءِ سندس سائي چوڌاري ٽڙي پکڙي پيا ۽ هو جتي به ويا اتي عزت سان رهڻ لڳا. پاڻ پنهنجن سائين ۾ حريت ۽ آزاديءَ جو روح ڦوڪي وڌو هئائين مگر هندستان جي آب و هوا سندس پيروي ڪندڙن سان موافق نه رهي. مولانا اسماعيل دهلويءَ کان سواءِ جنهن جي ذات سان گويا علم حديث جو چرچو هندستان ۾ قائم رهيو. ٻيو ڪو به سندس جانشين نامآور ڪونه ٿيو. اسلام

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي پڇاڙيءَ جي زماني ۾ هتي جا مسلمان قرآن مجيد جي فقط تلاوت کان سواءِ فقط علم فقه پڙهندا هئا جو هنن کي دنياوي ڪمن ۾ ڪاٻه مدد ڏيئي نٿي سگهيو. علم فقه قرآن ۽ حديث مان چونڊيو ويو آهي مگر ان ۾ فقط عبادت جي ڪمن جو بيان آهي. علم اخلاق ۽ ٻين سماجي مسئلن جي بنسبت، اسلام جي ٻلائين ۽ علم سير جو ان ۾ بيان ڪونه آهي. هن مان ظاهر ٿو ٿئي ته ايترين ضروري ڳالهين کان هندستان جي عام مسلمانن جي بيخبري مذهب اسلام لاءِ ڪهڙي نه نقصانڪار هئي. سيد احمد صاحب ۽ مولانا اسماعيل جي توجه سان علم حديث جي هندستان ۾ ترقي ٿي مگر هڪڙو نقص هي پيدا ٿي پيو جو علم حديث سان گڏ هندستان ۾ مقلدن جو هڪڙو فرقو ٻه پيدا ٿي پيو ۽ مقلدن غيرمقلدن جي وچ ۾ فساد جي هڪڙي صورت ظاهر ٿـي پئي. منهنجي سمجهه ۾ تقليد واجب ڪانه آهي مگر جيڪي ماڻهو چئن امامن جي معلومات تائين پنهنجي معلومات کي نٿا پهچائين تن جي لاءِ تقليد کي ڇڏي ڏيڻ خطرناڪ آهي. تقليد ۽ چئن امامن جي معنيٰ کي سمجهڻ لاءِ ناظرين کي امام حنبل رضہ جو احوال پڙهڻ گهرجي. هتي فقط هيترو لکڻ ڪافي آهي ته ڪوبه شخص توريءَ لياقت جو به چئني امامن مان ڪنهن هڪڙي جي قول تي ضرورت جي حالت ۾ عمل ڪندو ته هو حق جي راهه تي سمجهيو ويندو.

امام اعظم ابو حنيفه رحہ

پيدائش سنه ۸۰ هه وفات سنه ۱۵۰ هه

امام اعظم ابو حنيفه بن نعمان ڪوفي انهن ماڻهن مان آهي جن قرآني آيتن ۽ حديثن کي ملائي معاملات ۽ عبادات ۾ قانوني مجموعو بنايو. ابوحنيفه جي راهه دنياوي ڪمن ڪارڻ ۾ تمام پوري هوندي هئي تنهنڪري بغداد جا خليفا ۽ انهن کان پوءِ سڀ ايرندي جا بادشاه ابوحنيفه جي اجتهاد موجب عمل ڪندا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئا. هينئر به مسلمانن ۾ ان جي وڏي عزت آهي. جيستائين پاڻ جيئرو هو تيستائين بادشاه به ان کان ڏهڇي پوندا هئا. هو تمام وڏو متشرع، خدا ترس ۽ نرم دل ماڻهو هو ۽ ان سان گڏ وڏو مالدار ۽ سخي هو. بنواميه ۽ بنو عباس ٻنهي جو زمانو هن ڏٺو هو. انهن بادشاهن جي ظلم ۽ اسراف ڪري امام صاحب هميشه رنج رهندو هو ۽ انهي ڪري بادشاه ان کان انديشو ڪندا هئا. جڏهن مروان حمار جي زماني ۾ بغاوت پيدا ٿيڻ جو گمان قوي ٿي ويو تڏهن امام صاحب کي اثر وارو ڄاڻي ڪوفي جي نئين گورنر يزيد بن عمر بن هبيره ان کي قضا جو عهدو ڏيڻ گهريو مگر امام صاحب پاڻ کي ڪنهن جهڳڙي ۾ ڦاسائڻ پسند نه ڪيو جنهن ڪري گورنر کيس قيد ڪٽي ڪرايو ۽ ڏهاڙي ڏهه ڏهه ڌرا يا ڦٽڪا ان کي هڻندو هو. جڏهن هن کي اها خبر پهتي ته امام صاحب جا شاگرد دور دراز ملڪن کان اچي رهيا آهن ۽ بني‌اميه خاندان جو خاتمو وقت کان اڳ ئي ٿئي ٿو تڏهن هن کيس آزاد ڪري ڇڏيو. هن کان پوءِ جڏهن منصور عباسيءَ جو وقت آيو تڏهن هن امام صاحب کي قاضي‌القضاة جو عهدو ڏيڻ گهريو ۽ امام صاحب دربار شاهيءَ ۾ ڪوٺايو ويو. بادشاه پنهنجي ڳالهه تي زور پريو ۽ امام صاحب انڪار تي قائم رهيو. جنهن جو نتيجو هي ٿيو جو امام صاحب نظربند ڪيو ويو مگر عزت ۽ آبرو سان کيس رکيو ويو. سندس شاگرد روزمره وٽس ايندا هئا ۽ تعليم جو ڪم جاري هليو آيو. ڪجهه ڏينهن تائين هيءَ حالت قائم رهي مگر ان سان گڏ منصور کي امام صاحب جي معتقدن ۽ شاگردن جو گهڻو خوف رهندو آيو. بيان ڪيو وڃي ٿو ته منصور جي حڪم سان امام صاحب کي ڳجهه ڳوهه ۾ زهر ڏنو ويو. مگر ان سان گڏ هي به ياد رکڻ گهرجي ته وڏن ماڻهن جي موت جو سبب زهر کي مشهور ڪرڻ انهي زماني ۾ عام ماڻهن جي هڪ مشغولي هئي. سنه ٨٠ هه ۾ پاڻ پيدا ٿيو ۽ سنه ١٥٠ هه وفات ڪيائين، نئين بغداد ۾ دفن ڪيو ويو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنه ٤٦٠هه ۾ سلطان الپ ارسلان سلجوقيءَ هڪ وڏو مقبرو سندس قبر تي ٺهرايو ۽ ان جي ويجهو هڪڙي ڪاليج جو بنياد وڌو جنهن جو نالو شهد ابو حنيفه رکيائين. شهد ابو حنيفه ڪنهن زماني ۾ تمام پُر رونق هو. شيخ سعديءَ پنهنجي سفرنامي ۾ ان جو ذڪر لکيو آهي. اهو مقبرو اڄ تائين قائم آهي. ناصرالدين قاچار ايران جي اڳوڻي بادشاه به پنهنجي سفرنامي ۾ امام ابوحنيفه جي مقبري تي وڃڻ جو بيان لکيو آهي. هڪڙي ٻيءَ تاريخ ۾ لکيل آهي ته سنه ٣٣٥هه ۾ ملڪ شاه جلال الدين سلجوقيءَ امام صاحب جو مقبرو ٺهرايو هو ۽ ڪن ڳالهين موجب اهو پڇاڙيءَ وارو قول زياده صحيح معلوم ٿئي ٿو.

ابوالقاسم منصور فردوسي طوسي

وفات سنه ٣٦٧ هجري

ابوالقاسم منصور فردوسي گهڻو ڪري فردوسيءَ جي نالي سان مشهور آهي. هي طوس جي هڪڙي ڪڙميءَ جو پٽ هو مگر فارسي شاعريءَ ۾ ان کي ڪمال حاصل هو ۽ انهي ڪمال هن کي محمود غزنويءَ جي دربار تائين پهچايو جنهن کي فارسي زبان جي ازسرنو ڪرڻ جو خيال هو.

غزنيءَ ۾ جڏهن هي شاعر پهتو تڏهن عسجدي، فرخي ۽ عنصري ٽي وڏا شاعر شاهي دربار ۾ اڳئي داخل ٿيل هئا. سلطان جي هڪڙي وزير ماهڪ جي وسيلي سان هي بادشاه تائين پهتو. هڪڙي ڏينهن هي ٽيئي شاعر باغ ۾ ويهي شراب پي رهيا هئا ته فردوسي به انهن وٽ وڃي پهتو جنهن کي ڏسي هنن جي صحبت جو فرو هلي ويو. هنن کي خبر هئي ته فردوسي به شاعر آهي مگر نه ايترو جيترو هو پوءِ ثابت ٿيو. هنن شاعرن چيو ته اسان وٽ اهو ماڻهو رهي جو شعر چئي سگهي ۽ هيءَ راءِ مقرر ٿي ته سڀئي هڪڙي هڪڙي مصرع ڏاهي چون.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عنصريءَ چيو ته:

چون عارض تو ماه نباشد روشن

فرخيءَ چيو ته:

مانند رخت گل نبود در گلشن

عسجديءَ چيو ته:

مژگانت گذر همی کند از جوشن

فردوسيءَ چيو ته:

مانند سنان گيو در جنگ پشن

هنن شاعرن ڀرپائين سمجهي ڇڏيو هو ته روشن، گلشن ۽ جوشن کان سواءِ ڪو به ٻيو لفظ ڪونه ملندو تنهنڪري پشن جو لفظ ٻڌي هو حيران ٿي ويا. عنصريءَ، گيو ۽ پشن جي لاءِ پڇيو، جنهن تي ان جو احوال بيان ڪري ٻڌايو ڇالاءِ ته هن ڪان اڳ ئي هو ايران جي تاريخ چڱيءَ طرح ڄاڻندو هو. محمود جي حڪم سان عنصري شاهنامون پارسي نظم ۾ لکي رهيو هو تنهن ڪري خوف ٿيو ته متان بادشاه تائين فردوسي پهچي وڃي ۽ منهنجو قدر گهٽائي نه وجهي. تنهنڪري هن فردوسيءَ جي بادشاهي درٻار ۾ نه پهچڻ جون تدبيرون شروع ڪيون. مگر فردوسي ڪيئن رهي ٿي سگهيو. هو طوس ڪان انهي ڪري آيو هو جو هن کي خبر هئي ته محمود کي ايران جي بادشاهن جي تاريخ فارسي نظم ۾ ٻڌڻ جو شوق آهي تنهنڪري هن ڪي شعر لکي بادشاه تائين پهچائي ڏنا جن شعرن پاڻهي ئي فردوسيءَ کي بادشاه جو مقرب ۽ ملڪ الشعرا بنائي وڌو. بادشاه هن کي هرهڪ بيت جي لاءِ سوني مهر ڏيڻ جو انجام ڪيو ۽ فردوسيءَ ڪم شروع ڪيو. عنصريءَ، فردوسيءَ جو شعر ڏسي پنهنجا ناهيل شعر پاڻهي ڦاڙي ڇڏيا. ٽيهن ورهين جي محنت ڪان پوءِ سنه ۴۰۰ھ ۾ اسي هزار (۸۰۰۰۰) بيتن جو شاهنامون ٺاهي آيو. بادشاه به پنهنجي وعدي موجب اسي هزار دينار يعني مهرون ڏيڻيون ڪيون مگر وزيرن ان کي چانديءَ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي سگهي يعني رپين جي ڏيڻ جي صلاح ڏني. جڏهن اسي هزار رپيا فردوسيءَ وٽ پهتا تڏهن هُن آهي بيٺي بيٺي سڀ ورهائي ڇڏيا. سلطان محمود ان جي انهي گستاخيءَ تي ناراض ٿي پيو ۽ فردوسي به غزنيءَ مان هليو ويو ۽ اياز کي ڪي شعر ڏيئي ويو ته ويهن ڏينهن کان پوءِ جڏهن بادشاه کي خوش ڏسين تڏهن ان جي اڳيان هي شعر پيش رکج. اهي بيت به هيٺ لکيا وڃن ٿا ۽ فردوسيءَ به انهن ئي شعرن تي شاهنامي کي ختم ڪيو آهي.

۱- بداني شهريار که اين روزگار   نماند بسے برکسی يادگار
۲- بترس از خداؤ ميازار کس   ره رستگاري همين است و بس
۳- ميازار مورے که دانه کش است   که جان دار دوجان شيرين خوش است
۴- چووبري توين خاطر تيز من   نه امديشي از طبع خون ريز من
۵- برانس بنود شاه راد ستگاه   و گر نه مرا برنشاندے بگاه
۶- اگر شاه را شاه بورے پدر   بسر بر نهادے مرا تاج زر
۷- اگر مادر شاه بانو بُدے   مرا سيم و زر تا بزانو بُدے
۸- ز خسرو نژادي نه ولا سري   پدوش از صفاهان به آهنگري
۹- ڪف شاه محمود عالي تبار   نه ندر ز است و سه اندر چهار
۱۰- پرستار زاده نيايد بکار   اگرچه بود زاده شهريار
۱۱- بسے رنج بردم درين سال سي   عجم زنده کردم بدين پارسي
۱۲- به مي سال بروم به شه نام رنج   کرتا شاه بخشد به من مال و گنج
۱۳- بپاداش من گنج رابر کشاد   مرا جز هائے کفا قضائے نداد
۱۴- کنون عمر نزديک هفتاد شد   اميدم به يکبار برباد شد

فردوسيءَ کان درباري اميرن جي ناخوش هئڻ جو هڪڙو هي سبب بيان ڪيو وڃي ٿو ته هو ديالمه جي پيرويءَ ۾ نن خليفن جي عظمت کي مڃيندڙ ڪونه هو. جيتوڻيڪ انهي زماني ۾ مذهب جي اختلاف جي هاڻوڪي حالت نه ڪا هئي پر تڏهن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ ان جا اصولي خيالات اهڙا ئي هئا جهڙا هن وقت شيعن جا آهن. فردوسيءَ جو هي شعر ته:

براان زادم و هم بدين بگزرم ثنا گوي پيغمبر و حيدرم

ان جي اعتماد کي ظاهر ڪري ٿو. سلطان ۽ سلطان جي رفيقن جي رنجيدگيءَ جو سبب ڪجهه مذهبي اختلاف به هو.

پڇاڙيءَ سلطان محمود کي پنهنجي غلطيءَ جي خبر پئي. هن سمجهيو ته جهڙي طرح شاهنامو هميشه قائم رهندو تهڙي طرح منهنجي گلا جا بيت به منهنجي وعدي خلافيءَ جي يادگار ۾ هميشه قائم رهندا تنهنڪري هُن فردوسيءَ جي تلاش ڪرائي، مگر هو هڪڙي هنڌان ٻئي هنڌ ۽ ٻئي هنڌان ٽئي هنڌ ائين گهمندو وتيو. آخر جڏهن هو طوس ۾ اچي پهتو تڏهن محمود کي ان جي خبر ملي. سلطان محمود تمام گهڻو مال ۽ دولت ان ڏي ڏياري موڪليو مگر هيءَ دولت فردوسيءَ جي مرڻ کان پوءِ ان جي گهر ۾ پهتي. جڏهن سلطان وٽ اها خبر پهتي تڏهن بادشاه لکي موڪليو ته اها سموري ملڪيت فردوسيءَ جي وارثن کي ڏيئي ڇڏيو. مگر وارثن مان ان جي فقط هڪڙي نياڻي هئي جا همت ۾ پنهنجي پيءُ کان ڪا گهٽ ڪانه هئي. هن جواب ڏنو ته جڏهن منهنجي پيءُ اها دولت ڪانه ورتي تڏهن آءٌ به وٺي نٿي سگهان. جڏهن انهيءَ ڇوڪريءَ انڪار ڪيو تڏهن سلطان جي حڪم سان انهيءَ دولت مان فردوسيءَ جي قبر مٿان مقبرو ٺهرايو ويو. فردوسيءَ سنه ۴۱۱هه يا ۴۱۶هه ۾ وفات ڪئي. ان وقت هن جي عمر اسي ورهين کان به وڌيڪ هئي.

حڪيم بوعلي سينا

حڪيم بوعلي سينا مسلمانن ۾ وڏو صاحب علم حڪيم ٿي گذريو آهي. هي بخارا ۾ پيدا ٿيو. سلطان محمود بن سبڪتگين ۽ امير قابوس جرجان جي واليءَ جو همعصر يا ساڳئي وقت ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو. هي تمام چڱو ڳالهائيندڙ هو جنهن ڪري ان جو لقب حجت‌الحق هو. ١٢ ورهين تائين هن بخارا ۾ مناظرا ڪيا. ستن ورهين تائين هن خوارزم ۾ پاڙهڻ جو ڪم ڪيو. ان کان پوءِ هو جرجان ۽ جرجان کان اصفهان ويو جتي دستن جي بيماريءَ ۾ ٥٧ ورهين جي عمر ۾ فوت ٿيو. ولادت سنه ٣٧٣هه ۽ فارغ‌التحصيل هئڻ جي وقت ٣٩١هه ۽ وفات جو سال ٤٢٧هه آهي.

حڪيم ابوالقاسم عنصري

حڪيم ابوالقاسم عنصري تمام وڏو شاعر ۽ تمام وڏو حڪيم هو. حڪيم ابوالفرح سنجريءَ جو هي شاگرد هو. عسجدي ۽ فرخيءَ جو استاد هو. هي بلخ ۾ پيدا ٿيو ۽ غزنيءَ ۾ اچي رهيو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. سنه ٤٣١هه ۾ هي فوت ٿيو ۽ اهو سلطان محمود جي پٽ مسعود جي حڪومت جو زمانو هو.

حڪيم سنائي غزنوي

سنه ٥٢٩ هجري

حديقة الحقائق ان جو مشهور ڪتاب آهي. هي غزنيءَ ۾ هوندو هو ۽ ديوانن وانگر پيرين اگهاڙو گهمندو وتندو هو. ماڻهو ان جي حال تي افسوس ڪندا هئا ته هي چوندو هو ته توهين منهنجي حال تي افسوس نه ڪريو بلڪ خوشي ڪريو. ان جو ديوان به ديوان شيخ سنائيءَ جي نالي سان مشهور آهي. حڪيم سنائيءَ کي مولانا رومي به پنهنجن غزلن ۾ ياد ڪيو آهي. جيئن ته فرمائي ٿو ته:

عطار روح بود و سنائي دوچشم او
ما از پيءِ سنائي و عطار آمديم

سلطان بهرام شاه ابن سلطان مسعود جي زماني ۾ جيئرو هو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مولانا شمس الدين محمد تبريزي

وفات سنه ٥٤٦ هه

هي رڪن الدين شمس جو مريد هو. پنهنجي پير جي ارشاد موجب هي قونيه روم جي ملڪ ۾ پهتو. جتي مولانا جلال الدين روميءَ سان هن جي ملاقات ٿي. مولانا جلال الدين عام طرح مولانا روم جي نالي سان مشهور آهي. مولانا شمس الدين، مولانا روم کي ڏٺو ته پاڻ آٽ تي سوار آهي ۽ گهڻيئي شاگرد ان جي اڳيان پٺيان ڊوڙندا وڃن. مولانا شمس الدين به باطني علم جي حاصل ڪرڻ کان اڳ ظاهري علم جي تحصيل ڪري چڪو هو ۽ انهي ڪري جلد ئي هن مولانا جلال الدين تي پنهنجو اثر پيدا ڪري ورتو. مولانا جلال الدين ان جي صحبت ۾ مشغول رهي پاڙهڻ ۽ تعليم ڏيڻ جي ڪم کان غافل ٿي پيو انهيءَ ڪري سڀئي شاگرد ان جا، مولانا شمس الدين جا دشمن ٿي پيا. هنن سمجهيو ته هن ديواني اسان جي استاد کي به ديوانو ڪري ورتو آهي. مشهور آهي ته سندس پير روم موڪلڻ وقت ان کي چيو هو ته
”ترا مي بايد به روم رفت سوخته ايست آتش دورے بايد زد“
ان جي مرڻ بابت مختلف ڳالهيون آهن. ممڪن آهي ته سندس دشمنن ان کي قتل ڪيو هجي.

اوحد الدين انوري

هي شاعر هئڻ کان سواءِ تمام وڏو صاحب علم ۽ صاحب ڪمال هو. شروعات ۾ نهايت تنگيءَ سان گذاريندو هو. هڪڙي ڏينهن هن سلطان سنجر جي دربار مان هڪڙي ماڻهوءَ کي نهايت شان ۽ شوڪت سان نڪرندو ڏٺو. پڇڻ تي معلوم ٿيس ته هي شاعر آهي ۽ شاعريءَ جي ڪري ئي هن کي هيءَ عزت ملي آهي. رات جو هڪ قصيدو ٺاهي، ٻئي ڏينهن سلطان کي پيش ڪيائين. قصيدي جو مطلع (شروعات) هي هو:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گر دل دوست بحر و کان باشد
دل دوست خدايگان باشد

انهي ڪري سلطان سنجر جي دربار ۾ ان جي رسائي ٿي ويئي ۽ هو وڏي مرتبي کي وڃي پهتو. خراسال ۾ خاوران نالي هڪڙو هنڌ آهي، هي اتي پيدا ٿيو هو. پهريائين ان جو تخلص به خاوران هو مگر پوءِ هن خاوران جي بجاءِ انوري تخلص اختيار ڪيو.

فريد ڪاتب

هي انوريءَ جو شاگرد هو ۽ سلطان سنجر جو هي به مصاحب هو. جڏهن ماوراءالنهر ۾ سلطان کي شڪست پهتي تڏهن جيحون نديءَ جي ڪناري تي هو پريشان ٿي ويهي رهيو ۽ فريد کي چيائين ته ڪو برجستو شعر پڙهه، جنهن ڪري دل خوش ٿئي. فريد بروقت هي شعر پڙهيو ته:

رباعي

شاها ز سنان تو جهانے شد راست
تيغ تو را چهل سال زاعدا کين خواست
گر چشم بدي رسيد آن هم ز قضاست
کانکس که بيک حال بمانده است خداست

شيخ نظامي گنجوي

وفات سنه ۵۹۲ هه

هي ظاهري ۽ باطني علمن ۾ ماهر هو. تمام گهڻو متقي ۽ قناعت وارو هو. ٻين شاعرن وانگر بادشاهن سان گڏ ڪونه رهندو هو بلڪ بادشاه آن سان ملڻ لاءِ ايندا هئا ۽ مثنوين جي لکڻ لاءِ عرض ڪندا هئا. جيئن ته بهرام شاه والي روم جي نالي مخزن اسرار ۽ خاقان ڪبير لکيائين. مينوچهر شروان جي بادشاه جي لاءِ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ليلى مجنون، اتابڪ قزل ارسلان جـي لاءِ خسرو شيرين ۽ طغرل شاهه سلجوقي جي فرمائش موجب سڪندرناموں لکيائين. ٨٢ ورهين جي عمر ۾ فوت ٿيو. شهر گنجر جي ٻاهران ان جي قبر آهي.

شيخ ابوالفرج بن جوزي

وفات سنه ٥٥٧ هه

هي وڏو ڪامل شخص هو. سندس نالو عبدالرحمان ابـن حسن آهي. هن تمام گهڻا ڪتاب لکيا آهن. چون ٿا ته حديث لکڻ جي لاءِ جڏهن هي قلم گهڙيندو هو تڏهن انهن جون ڇاون جدا رکندو ويندو هو. مرڻ جي وقت وصيت ڪيائين ته ان جي غسل جو پاڻي انهن ئي قلمن جي ڇلڻن يا تراشن سان اگرم ڪيو وڃي. اهي ڇلون ايتريون گهڻيون هيون جو پاڻي گرم ڪرڻ کان پوءِ بہ ڪجهه بچي پيا هئا. شيخ سعدي شيرازيءَ جو هي استاد هو. شيخ سعدي گلستان ۾ ان کي شيخ اجل شمس الدين ابوالفرح ابن جوزي ڪري لکيو آهي.

ظهيرالدين فاريابي

وفات سنه ٥٩٨ هه

هي رشيد سمرقنديءَ جو شاگرد هو. وڏو عالم ۽ فاضل ۽ اَن سان گڏ هن کي شاعريءَ ۾ بہ ڪماليت حاصل هئي. فارياب ۾ هن جو گهر هو. فارياب کان هي نيشاپور ۾ آيـو. ان وقت طغرل شاهه ثاني، سلطان سنجر کان پوءِ نيشاپور جي تخت تي ويٺو هو. مگر خوارزم شاهه وارن هن کي آرام سان وهڻ ڪونہ ڏنـو. ظهير هي حالتون ڏسي اصفهان ڏي هليو ويو ۽ اصفهان کان وري آزربائجان پهتو. اتابڪ محمد بن يلدگز طغرل شاهه جي چاچي ان جي چڱي سنڀال ڪئي. ان جي مرڻ تي ان جو ڀاءُ اتابڪ قزل ارسلان بن يلدگز هن کي پاڻ وٽ تبريز ۾ گهرائي ورتو ۽ پڇاڙيءَ تائين اتي رهيو.

sindhsalamat.com   books.sindhsalamat.com

امام فخرالدين عمر رازي

وفات سنہ ٦٠٦ ھ

هي ري ۾ پيدا ٿيو ۽ ننڍپڻ ۾ پنهنجي پيءُ وٽ پڙهندو رهيو. پيءُ جي مرڻ تي هيءُ ڪمال سمنانيءَ وٽ باطني علم حاصل ڪرڻ لاءِ سمنان ويو. سلطان شهاب الدين غوريءَ جو هي همعصر هو. هي تمام سهڻو ۽ حشمت وارو بزرگ هو. جڏهن هي سوار ٿي ڪيڏانهن نڪرندو هو تڏهن ڪيترائي سو طالب علم ساڻس گڏ پيادا هلندا هئا. مختلف علمن ۾ هن جا ڪيترائي ڪتاب موجود آهن. سلطان علاوالدين تڪش بن ايل ارسلان جي نالي تي هن حدايق الانوار نالي ڪتاب لکيو هو. هي هرات ۾ فوت ٿيو ۽ اتي ئي دفن ٿيو.

شيخ مجدالدين بغدادي

وفات سنہ ٦٣٢ ھ

هي وڏو عالم واعظ ۽ طبيب هوندو هو. خوارزم شاه بغداد جي خليفي ناصر بادشاه کان هن طبيب جي بابت گهري. جنهن ڪري خليفي شيخ صاحب کي ڏياري موڪليو. قطب الدين محمد خوارزم شاه جي ماءُ تمام حسن واري هوندي هئي ۽ ان سان گڏ وعظ ٻڌڻ جي به شائق هوندي هئي. هڪڙي ڏينهن بادشاه شراب جي نشي ۾ مست ويٺو هو ته ڪن ماڻهن کيس هيءَ خبر آڻي ٻڌائي ته اوهان جي ماءُ شيخ مجدالدين سان حنفيہ مذهب موجب ڳجهہ ڳوهہ ۾ نڪاح ڪري ويٺي آهي ۽ وعظ ٻڌڻ جو فقط هڪ بهانو آهي. بادشاه شراب جي نشي ۾ حڪم ڏنو ته شيخ کي دجلہ نديءَ ۾ ٻوڙي ڇڏيو.

شيخ نجم الدين ڪبريٰ

هي شيخ مجدالدين بغداديءَ جو پيءُ هو. پٽ وانگر هي به وڏو برگزيده شخص هو. جڏهن پٽ جي مرڻ جي خبر ان کي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پهتي تڏهن ان جي حالت ئي ڦري ويئي ۽ چيائين ته "انا لله و انا اليه راجعون" منهنجي پٽ کي ماڻهن وجهي ٻوڙي ڇڏيو ۽ هو مري ويو. ان کان پوءِ هن پنهنجو سر سجدي ۾ رکيو ۽ ڪجهه دير کان پوءِ ڪنڌ کڻي چيائين ته "مون خدا وٽ فرياد ڪيو آهي ۽ دعا گهري آهي ته منهنجي پٽ جي خون بها ۾ هو ان جو ملڪ ڦري وٺي" بادشاهه هيءَ خبر ٻڌي تمام گهڻو پشيمان ٿيو ۽ هڪڙي برتن ۾ ڪجهه اشرفيون ۽ تلوار ۽ ڪفن کڻي پيرين پيادو شيخ صاحب وٽ پهتو ۽ مٿو اگهاڙو ڪري ان جي سامهون بيهي رهيو ۽ عرض ڪيائين ته جيڪڏهن زر گهرو ٿا ته هيءَ حاضر آهي ۽ جيڪڏهن قصاص گهرو ٿا ته هي تلوار ۽ منهنجو سر حاضر آهي. شيخ جواب ڏنو ته "و کان ذالڪ فی الڪتاب منظورا" "ديت وے زر نيست بلکه جملهء ملک و سرتو برور و سرما و لسبيارے از خلايق درين قصه بباد فنا رود" سلطان نااميد ٿي موٽي آيو ۽ ان کان پوءِ ٿوري ئي وقت ۾ چنگيز خان چڙهائي ڪري سمورو ملڪ زير زبر ڪري ڇڏيو. وڏن وڏن واقعن کان پوءِ هن قسم جون خبرون اڪثر مشهور ٿي پونديون آهن. ممڪن آهي ته هي پيشنگوئي صحيح نه به ڪئي هجي. مگر هي واقعا صحيح آهن جي بيان ڪيا ويا آهن. چنگيز خان جي هٿان شيخ نجم الدين به قتل ٿيو. جنهن جي قبر خوارزم شاهه ۾ موجود آهي.

شيخ فريدالدين عطار رحه

وفات سنه ٦٢٧ هه

هن جو عطاري (سرهي) جو وڏو دڪان هوندو هو ۽ وڏو مالدار هوندو هو. هڪڙو درويش جنهن جا ڪپڙا ڦاٽا پيا هئا تنهن اچي هن کان ڪجهه گهريو. مگر ڪم ڪار جي گهڻائيءَ ڪري شيخ فريدالدين کي ان جو خيال نه رهيو تنهن تي فقير چيس ته "شيخ جيڪڏهن دنيا ۾ تنهنجي مشغولي ايتري قدر وڌيل آهي ته پوءِ تون ساهه ڪهڙيءَ طرح ڏيندين." شيخ چيس ته

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"جهڙي طرح تون ساهه ڏيندين آءٌ به اهڙي طرح ساهه ڏيندس."
درويش چيس ته ڀلا تون مون وانگر ڪيئن ساهه ڏيندين "ڇگو
ڏس" ائين چئي درويش اتي ئي سمهي پيو ۽ ڪاٺ جو پيالو
جو ان جي هٿ ۾ هو سو مٿي ڪان رکي فنا ٿي ويو. ممڪن
آهي ته هن ڳالهه ۾ ڪجهه مبالغو هجي. مگر گهٽ ۾ گهٽ
هي ڳالهه ته ضرور آهي ته هڪڙي درويش کي آسانيءَ سان
مرندو شيخ صاحب ڏٺو جنهن ڪري هن کي خيال اچي پيو ته
هن طرح جيڪڏهن دنيا جي ڌنڌن ۾ آءٌ قائل رهيس ته پوءِ روح
کي هن خاڪي بدن ڇڏڻ مهل گهڻي دقت ٿيندي. مطلب ته
شيخ صاحب به مال ۽ دولت کي ڇڏي فقيري اختيار ڪئي. ڪجهه
وقت شيخ رڪن الدين جي خدمت ۾ وڃي رهيو، تنهن کان پوءِ
بيت الله جي زيارت لاءِ هليو ويو. اتان موٽي گهڻي مدت شيخ
مجدالدين بغداديءَ جي خدمت ۾ رهيو ۽ اتي ئي فقيريءَ جو
خرقو ڍڪيائين. سندس عمر هڪ سؤ چوڏهن ورهيه بيان ڪئي
وڃي ٿي. سلطان سنجر جي وقت ۾ هي پيدا ٿيو. نيشاپور جي
پسگردائيءَ ۾ هي ڄائو هو. نيشاپور وٽ چنگيزخاني لڙائيءَ ۾
هي شهيد ٿيو. نيشاپور جي گهيري ۾ چنگيز خان جو نائي مارجي
ويو هو جنهن تي چنگيز خان قتل عام جو حڪم ڏنو. شيخ
فريدالدين هڪڙي مغل جي هٿ اچي ويو جنهن شيخ کي قتل
تي ڪيو ته سامهون هڪڙو شخص ظاهر ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته هن
پڍي کي نه مار، هزار دينار ان جي خون بها ۾ آءٌ توکي ڏيان
ٿو. تنهن تي شيخ مغل کي چيو ته مون کي ايتري نه وڪڻ
آءٌ وڌيڪ قيمت لهان ٿو. اڳتي وڌيا ته هڪڙي ٻئي ماڻهوءَ چيو
ته هي پڍو مون کي ڏي، آءٌ توکي ان جي عوض هڪڙي ڀري
گاهه جي ڏيان ٿو جا تنهنجي گهوڙي کي ڪم ايندي. هن پڍي
جي مارڻ مان توکي ڇا هٿ ايندو. تنهن تي شيخ مغل کي چيو
ته هاڻي مون کي وڪڻي ڇڏ جو آءٌ گاهه جي ڀريءَ جي قيمت
به نٿو لهان. هن مان هي مطلب ٿو نڪري ته جيڪڏهن انسان

sindhsalamat.com   books.sindhsalamat.com

جو قدر ڪيو وڃي تہ هو هڪڙي وڏي شيء آهي ۽ جيڪڏهن ڪنهن قدردان وٽ نہ آهي تہ پوءِ هو گاهہ ڪان بہ گهٽ آهي. انهي تي مغل ڪاوڙ ۾ اچي شيخ کي قتل ڪري وڌو.

مولانا بهاؤالدين رحہ

هي بلخ جي علمائن جو سرخيل هو. علم تصوف ڪن ۾ واقف هو. شيخ نجم الدين ڪبريٰ جو هي خليفو هو. علاوالدين محمد ابن خوارزم شاهہ جو هي ڏهٽو هو. بلخ جا ماڻهو هن جا تمام گهڻو معتقد هئا جنهن ڪري سلطان کي ان تي حسد پيدا ٿيو ۽ مولانا بلخ ڇڏي حج تي هليو ويو. رستي ۾ شيخ فريدالدين عطار سان نيشاپور ۾ ان جي ملاقات ٿي. حجاز جي سفر کان موٽي هو شام ڏي هليو ويو ۽ اتان وري سلطان علاوالدين ڪيقباد ڏي روم ۾ هليو ويو جتي هن جي وڏي عزت ٿي. قونيہ کي هن پنهنجي رهڻ لاءِ پسند ڪيو. هي اتي ئي رهي فوت ٿيو.

مولانا جلال الدين

وفات سنہ ٦٧١ هجري

مولانا رومي يا مولوي روميءَ جي نالي سان هي گهڻو مشهور آهي. هن گهڻن ئي درويشن جي صحبت مان فائدو حاصل ڪيو. ننڍپڻ ۾ هي شيخ فريدالدين عطار جي صحبت ۾ رهيو ۽ جوانيءَ ۾ اچڻ کان پوءِ شمس الدين تبريزيءَ سان ڪجهہ وقت رهيو. هن جيڪي ڪتاب لکيا تن ۾ مثنوي مولانا روم وڏو مشهور ڪتاب آهي. جنهن بابت مشهور آهي تہ:

مثنوی مولوی معنوی	هست قرآن در زبان پهلوی

سندس قبر شهر قونيہ ملڪ روم ۾ آهي.

خواجہ نصيرالدين طوسي

وفات سنہ ٦٠٢ هہ

وڏن زبردست عالمن ۾ هي شمار ڪيل آهي. هي امام فخرالدين رازيءَ جو همعصر ۽ علامہ قطب الدين رازيءَ جو استاد

sindhsalamat.com	books.sindhsalamat.com

۽ خليفي معتصم باالله جي زماني ۾ هو. اخلاق ناصري نالي ڪتاب ان جوئي تصنيف ڪيل آهي. جو هن قهستان جي حاڪم ناصرالدين محتشم جي نالي تي موسوم ڪيو هو. بغداد جي خليفي جو وزير ابن علقمي خواجه نصيرالدين سان ڏاهم ۾ نہ هو. خواجه صاحب هڪ قصيدو بغداد جي خليفي جي تعريف ۾ لکي ان ڏي ڏياري موڪليو. ابن علقمي قهستان جي حاڪم کي چوائي موڪليو تہ خواجه صاحب کان هوشيار رهج ۽ بغداد جي خليفي سان بہ هن خواجه صاحب جي برخلاف سلسلو جاري رکيو. ناصرالدين، خواجه صاحب کي قيد ڪري رکيو. جڏهن هلاڪو خان قهستان ڏي چڙهائي ڪئي تڏهن خواجه صاحب کي ڇوٽڪارو مليو. ۽ انهي وقت کان هلاڪو خان جي دربار ۾ خواجه صاحب کي وڏي عزت حاصل ٿي. بغداد جي ڦارتگري ۽ خليفي جي قتل جو سبب بہ ماڻهو خواجه کي ٺهرائين ٿا. مگر هن ڳالهہ ۾ تہ ڪو شڪ ڪونهي تہ جيڪڏهن خواجه صاحب عاقلانہ سعي سان ڪم وٺي ها تہ هلاڪو خان کي بغداد جي واليءَ کان انهي تباهي ۽ بربادي‌ءَ کان بچائي سگهي ها. خواجه صاحب امام موسى ڪاظم جي مزار شريف جي ويجهو دفن ڪيو ويو. هلاڪو خان جي پٽ القا خان جي مٿان خواجه صاحب هڪ تمام عاليشان رصدخانو ٺورايو هو. علم هندسہ ۽ علم افلاڪ ۾ هي وڏو ماهر هو.

شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي

هي صاحب سعد ابن زنگيءَ جي زماني ۾ هو تنهنڪري هن پنهنجو تخلص سعدي رکيو ۽ عالم، صوفي ۽ شاعر هو ۽ تمام وڏو سياح ۽ ڪماليت جو صاحب هو. گلستان ۽ بوستان نالي ان جا ٻہ ڪتاب گهڻو مشهور آهن. مثلا جامي فرمائي ٿو تہ:

در شعر سہ کس پيمبرا نند قوليست کہ جملگی برآن نند
فردوسی و انوری و سعدی هر چند کہ لانبتی بعدی.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سلطان محمد قاآن ملتان جي حاڪم جي مرضي ٿي ته شيخ صاحب ملتان ۾ اچي رهي. مگر پيريءَ جي ڪري شيخ صاحب پنهنجو گهرٻار ڇڏڻ پسند نه ڪيو. امير خسرو جي لاءِ سفارشي خط شيخ صاحب محمد قاآن ڏي لکيو هو ۽ ڪجهه، پنهنجا غزل به موڪليا هئائين. سنه ٦٩١ هه ۾ شيخ صاحب وفات ڪئي ۽ شيراز ۾ دفن ٿيو. سندس مقبرو سعديه جي نالي سان مشهور آهي. وفات جي تاريخ ۾ ڪجهه اختلاف آهي. ۽ ائين معلوم ٿو ٿئي ته شمس الدين ابوالفرح بن جوزي، ظاهري علم ۾ سندس استاد هو ۽ شيخ شهاب الدين سهروردي باطني علم ۾ ان جو استاد هو.

مولانا سعدالدين عبدالرحمان جامي

وفات سنه ٨٩٩ هجري

هي مولوي جاميءَ جي نالي سان گهڻو مشهور آهي. وڏو شاعر ۽ اهل دل هو. عربي ۽ فارسيءَ ۾ گهڻائي ڪتاب ان جا پڙهائڻ يعني درس ۾ ڪم اچن ٿا. سلطان ابوسعيد جي وقت ۾ هي گهڻو مشهور ٿي چڪو هو.

شيخ سليم چشتي

وفات سنه ٩٧٩ هه

هي شيخ فريدالدين گنجشڪر جي اولاد مان هو ۽ وڏو صاحب ڪمال صوفي هو. اڪبر بادشاه جو هن ۾ وڏو عقيدو هو ۽ ان جي ئي نالي تي هن پنهنجي پٽ جو نالو سليم رکيو هو جو تخت سلطنت تي وهڻ کان پوءِ جهانگير جي نالي سان مشهور ٿيو. ٿي پيرا هن حج ڪيو. فتحپور سيڪري ۾ جو اڪبرآباد جي ويجهو هڪ مشهور هنڌ آهي اتي سندس مقبرو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مولانا عرفي

وفات سنہ ٩٩٩ ھ

سندس تخلص عرفي هو ۽ اصلي نالو سندس جمال الدين هو. سندس جمڻ جو هنڌ شيراز آهي. پهريائين هي شيراز مان دکن ۾ آيو ۽ جڏهن اتي سندس مطلب پورو نہ ٿيو تڏهن اتان اکبرآباد ۾ پهتو ۽ اکبر بادشاه جي دربار ۾ ان جي رسائي ٿي. ميرزا سليم سان ان جي گهڻي محبت هئي. پڇاڙيءَ ۾ اچي ٿو تہ حاسدن ان کي زهر ڏنو هو ۽ لاهور ۾ دفن ڪيو ويو. هي ننڍيءَ عمر ۾ ئي فوت ٿيو. ويچاري جا هي شعر تہ ڪيترن ماڻهن ۾ هي گهڻو مشهور هو. سندس هڪ شعر آهي تہ:

بکاوش مژه از گور تانجف بروم
اگر بہ هند بہلاکم کنند وربہ تتار.

مشهور آهي تہ مرڻ کان پوءِ ان جون هڏيون ڪو نجف ۾ دفن ڪرڻ لاءِ کڻي ويو ۽ هيئن بہ مشهور آهي تہ هڪ شخص پلجي کنهن ٻي جون هڏيون کوٽي اوڏانهن کڻي ويو هو.

ملڪ الشعرا ابوالفيض فيضي فياضي

وفات سنہ ١٠٠٤ ھ

اکبر بادشاه جي وقت ۾ هي هڪ عجيب شخص مجمع الکمالات ٿي گذريو آهي. شيخ ابوالفضل جو ننڍو ڀاءُ هو. سندس تخلص فيض هو تنهن کان پوءِ فياض ٿيو. هي پاڻ لکي ٿو تہ:

زين پيش کہ مکرام سخن بود فيضي رقم نگين من بود
اکنون کہ شرم بہ عشق مرتاض فياضي ام از محيط فياض

فارسي ۽ سنسڪرت ۾ تہ ان کي ڪماليت حاصل هئي. ان کان سواءِ بہ گهڻائي علم ڄاڻندو هو. سواطع الالهام قرآن شريف جو بي‌نقطي تفسير لکي هن ثابت ڪري ڏيکاريو تہ هندستان جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زمين ۾ پيلا ٿي ڪري هن عربيءَ ۾ به اها ڪماليت حاصل ڪئي جنهن جو مثال عراق ۽ عرب ۾ ملي نٿو سگهي.

شيخ ابوالفضل

وفات سنه ۱۰۱۱ هه

هي فيضي جو وڏو ڀاءُ هو ۽ وڏو زبردست عالم ۽ مدبر هو. سندس هڪ ڪتاب ابوالفضل فارسيءَ ۾ يادگار آهي. سلطنت جي ڪمن ۾ به هي دخل ڏيندو هو. شهزادي سليم جي مخالفت ۽ اڪبر بادشاه جي دوستيءَ ۾ هي هڪڙي هندو راجا جي هٿان مارجي ويو.

مرزا صائب

وفات سنه ۱۰۸۰ هه

هن جو نالو ميرزا محمد علي تبريزي هو ۽ اصفهان ۾ پيدا ٿيو هو. جهانگير بادشاه جي وقت ۾ هي هندستان ۾ آيو. هندستان موٽي شاه عباس جي دربار ۾ رسوخ حاصل ڪيائين ۽ ملڪ الشعرا جو لقب حاصل ڪري اصفهان ۾ رهيو. فارسي غزلن جي چوڻ ۾ هن ڪي ڪماليت حاصل هئي. هن جي مزار تي ان جي وصيت موجب خود ان جو هي شعر اُڪريل آهي.

در هيچ پرده نيست نباشد بقائی تو
عالم پر است از تو وخاليست جاء تو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com